

Lexiko berrikuntza euskal hiztegi-gintza zahar- rean: zenbait ikergai

Joseba A. Lakarra Andrinua
EHUko irakaslea

Lan honetan XVIII. mendera arteko euskal hiztegi-gintzak lexiko berrikuntzaz aurkezten dituen zenbait jakingarri miatzen da, bereziki hitz-sorkuntza eta mailebaketan, horretarako Landucci, euskara-islandiera hitz zerrendak, Voltaire, Mikoleta, Pouvreau, Urte, Harriet eta Larramendiren adierazpen teorikoak eta jokabide praktikoa aztertuz.

The article analyses the lexical innovation of the Basque dictionaries until the XVIII century, paying special attention to the theoretical explanations and practical behaviors of Landucci, Voltaire, Mikoleta, Pouvreau, Harriet, Larramendi and some Basque-Icelandic lists of words.

Sarrera*

Larramendiren hiztegegintzaren inguruan izandako hurbilketa oker eta huts faktualetan oinarrituriko iritzi, aitzakia eta usteketa zenbaiten ahultasuna frogaturik gelditu delakoan nago (cf. Lakarra 1993). Lan horretako oharrez landa, ondorengoetan miatu diren filologi alderdi zenbaitek Larramendi eta aurreko hiztegegintzaren alderdi batzuen ezagutza zehatzagoa eskuratu digute, baina eginkizun dugu oraindik azterketa emankorrago baterako nahita nahiezko duguna, hots, XVIII. mendeko hiztegegintzaren etorkiak argitzen lagunduko gaituen hurbilketa berri baterako oinarriak jartzea.

Larramendiren hiztegegintzarekiko ikuspegian neurri batean aurrekoenaz genuen eskas eta desegokia islatzen zela azaldu nuen aurreko zenbait lanetan azterketaren puntu garrantzitsuetan (hitzberriak, mailebuak, horiek sortzeko eta onartzeko bideak eta beren erabilerak) haren aurka omen ziren hiztegegile zenbait, historiak gonbaraketarako biderik uzten digun izarian, kontra baino aldeago baitzuten; ikus Lakarra 1985, 1991, 1992a, 1993, 1994a-b, 1995a-b, 1996a-b-c-d edo prestatzen diren beste batzuk.

Gauzak honela, lan honen helburua xumea da: Larramendi aurreko hiztegegintza saioak –ahalik eta zabalenik harturik– deskribatu, lexiko berrikuntzaren ikerketaren aldetik egin dezaketekaren ekarpenari dagokionez; beste lan batean deskribakizunak bildu eta

sailkatu ditut, beren tipologia eta historiaren oinarriak jartzeko.¹ Batean zein bestean, arrazoi orokor eta partikularrengatik, atzerrikoekin erkatuaz ikertzea, ezinbestekoa ez denean, aberasgarri da oso; hemen ukitutako gai zenbait, lexikoaren eta gramatikaren arteko erlazioen deskribapenez haratago doana, Lakarra 1996e-n berrartu da.

1.a. Landucciren hiztegia

Agudekin batera 1958an hiztegi hau argitaratzean Mitxelenak jarri zion hitzaurre jakingarrian hego-mendebaleko hiri aski erdaldunduren batean, Gasteizen itxura guztien arabera, kokatzen du hiztegi honetako hiru eskuetarik nagusienaren (A) jatorria. A-ren mailebu (eta erdarakada gordinen !) kopurua B-rena baino askozaz handiagoa dugu baina baita haren hapax legomenena ere, mugako hizkera batean espero nola.²

Mitxelenak markatzen duen legez (1958: 39-41), zenbait erdarakada (*musloa* edo *estrellea*) galdetzaile tematsua gainetik kentzeko sasi-erantzunak balira ere, beste zenbaitetan neketsuago dirudi horrelakotan ibiltzeak euskarazko ihardespen jatorria eman ordez... hori berori ez balitz bederen erantzun zuzena: cf. "ladrillado suelo" *anguelu ladrilladua*, "lobo o loba" *lupua*, "obispo" *episticoa*, "arçobispo" *arçepisticoa*, "zanahoria" *chafayñoria*, etab.

*. EHU-k eta Eusko Jaurlaritzak ordainduriko ikerketa-proiektuei esker egin ahal izan da lan hau. Gidor Bilbao eta Blanca Urgelli sor diet lana hobetu duen zenbait ohar.

1. Starnes-Noyes 1946-ko hitzaurrean ezin hobeki dator azalduz era honetako lan baten helburu eta jokabidea; Stein-ek (1985) antzeko metodoa darabil 1604 aurreko ingeles hiztegegintzarekin eta baita Starnes-ek (1954) latin-ingelesarentzat; Quemada (1968) ere eredu aparta da frantses hiztegi garaikide eta modernoekiko. Ikerketaren egungo egoeran euskal hiztegegintza zaharraz arduratuak gutxixeagoz asetu behar.

2. Ct. Orain Lakarra 1996f, 5. kapituluaren *RS* eta Mikoletak islatu antzeko kasu batez.

Bestetan lekukotasunik ez duten, edota arraroak nahiz esanahi diferenteko diren hitz anitz ere bada: *yramon* “derribar”, *ysçego* “cabalgar”, *ayuibia* “alarido”, *oyñ errasabela* “planta del pie”, *çi(s)pia* “ponçoña”, *vearra* “culpa”, *ybaya* “abreuadero de bestias”, *pistia* “aue”, *çapoa* “escarabajo”, etab.

Mitxelenak (1958: 40) erdararen eragina ez soilik mailebaketan baina hitzen ordenan eta eratorpenaren garapen urrian ikusten du:

Es notable también, por más que la causa puede ser otra, la falta casi completa del sufijo *-(t)asun* que forma abstractos de cualidad a partir de adjetivos (*aytasuna* “parentesco” está aislado). En sustitución se apela a distintos recursos, ninguno de ellos muy bueno: adopción de sufijos romances (*durezea* “dureza”, etc), empleo del mismo adjetivo (*lasça* “aspereza”), de sustantivos verbales (*vequetea* “delgadez”, lit. “enflaquecimiento”) o de perífrasis con “ser” (*ederr yçatea* “hermosura”, lit. “el ser hermoso”).³

Izan, bada *cercenadurac* “acepilladuras” eta, batez ere, *choçachoa* “cabañuela”, *jaquinduna* (*leguez*) “ábilmente” (eta “astuto”), *cusumosoa* “ascoroso”, *deadarrosoa* “bozingero”, *viçarrduna* “barbado”, *yn[ca]sçaria* “carbonero” (eta atzizki bera hainbat lanbide-izenetan: “albañi de casas”, *carpentaria*, “albeytar”, *celataria* “atalaya”, *cabestraria* “cabestro”, *albeytaria*, “çestero” *çestaria*, edota

“çapatero” *çapataria*, “çapatería” *çapatari calea*), *jozquina* “costurera”.⁴

Alabaina, Mitxelenak berak ohartu legez, erromantzearen usadioetarik aski urruti diren konposaketa ohiturak gordetzen zituen; hala berak aipatu ondokootan: *ysçegaytauerea* “caualgadura”, hitzez hitz “animal de monta”, *mas parrac* “vides” edo (*jo*) *almerisma-noa[uin]* “majar con majadero”; gehi bitzez *basaaunça* “cabra montesina” (“cabrito de aquesta” *vasa aunchuma*, “cabrero” *aunsçaya*), *esçetreznea* “axuar de casa”, “aduenedizo” *juducastea* (eta “confesso” *juducumea*, “cachorro perro” *chacurrcumea*), *ansar saya* “ansarero”, *çenaruaguea* “biuda”, *emaztea uaguea* “biudo” (cf. *aunçarra* “cabrón”) eta Urteren batzuetarik⁵ horren urruti ez diren *andra ezconçaria* “casamentera”, *andra dançaria* “bayladera” (“baylador” *dançaria*), *andra cantaria* “cantadora”.

Nagusi dira, nola ez, *centauroa* “centauro”, *axedreza* “axedrez”, *cardenalazgoa* “cardenalazgo”, *carne de membrilloa* eta Azkuek liokeen bezala “bere buruen itzulpen” direnak. Hauetariko gehienek arrasto eskasa utzi zuten euskal hitz-altxorrean.⁶

1.b. Euskara-islandiera hiztegiak

Nicolaas G. H. Deen-ek (1937) Kopenhageko Arnamagnaena Bibliotekatik argitara zituen lehendabizikoz Vestfirdir Islandiako iparmendebaleko

3. Perifrasiak Landucciren teknikaren oinarrian dira, cf. “adulterar” *vesteren emazteaquin esçin* edo “allegar” *onusç eguin*, *lecu bat[fe]rusç eguin*; ezinutzizkoak dira hizkeraren ezagutzarako horrelakoetan Landuccik utzi eta Mitxelenak hain ederki ikertu aditz eta morfologi arrastoak.

4. “Bruxa” *xorguina*, “bruxo” *sorguinoa* ikusirik balirudike genero mozioa erdararen eredura sartzen hasia zela.

5. Cf. *andragizajale* “cannibalis mulier” eta horren iruzkina.

6. Landucciren hiztegitzaren azterketarako ikus Mitxelena 1958, 1967 eta 1970; Lakarra 1991-n, 1993-n eta 1995a-n aztertzen da Larramendik Eraskinean egin zuen haren erabilera, haren hitz zenbaiten geroko iraupenaren ibi bakar 1958 arte.

herrialdean XVII. mendean idatzitako bi hitz-zerrenda: *Glossaria duo vasco-islandica*. Hiztegiñoon interesa ez da nolana hiko: 750 bat hitz baizen ez badira ere, eta ez beti argiegiak islandieraren fonetika eta grafia dela bide, euskal arrantzaleen eta islandiarren arteko harremana –bizia oso XVI eta XVII. mendeetan– ez eze beren artean sortutako pidgina ere islatzen digu. Euskararen etorkia Iparraldekoa dugu, izan ere handikoak baitziren batez ere hara eta Canadara zihoazen marinel gehienak Bakker 1991eko arrastoen azterketak erakutsi legez.

Zerrendok gaika antolaturik ditugu: ahaidetasuna, Jaungoikoa eta natura, lanbideak, untziko gauzak, jan-edanak, jantziak, elizako gauzak, gorputz zatiak, lanabesak, denbora eta eguraldia, untziko eta baserriko gauza eta animaliak, zenbakiak, adjetibo, partikula eta esamoldeak.⁷ Egiturak badu Urteren gramatikako hiztegiaren eitea, han bezala *nominalia* eta gainerakoak bereizten baitira, azken hauetan, aditzak eta adjetiboak landa, zenbakiak kokatuaz.⁸ Haatik, hauetan Urterengan ez bezalako esamoldeak –Islandian sortutako pidginaren arrastoak– aurkitzen ditugu (cf. Hualde 1991):

I 496 giarsæte, 501 svascamporat,
508 bænustes, II 180 bazuriere, 193
presenta for mi, 194 dizula, 196 bocata

for mi attora, 207 debruin semia, 208
hiffarnuin bego, 209 fenicha for ju, 211
sickutta samaria, 212 gianzu caca, 215
ungetorre sappelle gorre, 216 presenta
for mi locaria, 217 ser ju presenta for
mi, 218 for mi presenta for ju biskusa
eta sagarduna, 220 sumbatt galsardia
for, 224 Christ Maria presenta for mi
balia, for mi, presenta for ju bustana,
226 for ju mala gissuna, 227 presenta
for mi berrua usnia eta berria bura,
228a ser travala for ju.

Argitara ziren garaian argitara zirelako, ez ziren ezagunegi ikertzaileen artean Mitxelenaren zenbait lanetako aipuen salbuespenarekin. Hiztegi-gile eta hizkuntz-historialarien ezaxolak, ordea, ez du zuritze errazik; ikus bertan aurki daitezkeen hainbat hitzen lehen agerraldiak.⁹

I, 12 kontramaestruba [*1745]
I, 14 harporie [arpoilaria, 1975]
I, 35 abessa [apaiz, 1665]
I, 45 leppagua [lepoko, 1715]
I, 49 galsaria eta I, 112 galtzardia
[*XVIIea]
I, 60 calica [kaliza, 1643]
I, 75 giacha [jaka, 1643]
I, 77 ccopeta [1715]
I, 82 koccotsa [*XVIIea]
I, 104 escomuturra [1656]
I, 108 cocua “nuez de coco” [*1745]
I, 137 berinia [*XVIIea]
I, 138 heratsa [hareatza, ~1800]
I, 153 boneta [1657]
I, 162 angeredera [*XIXb]

7. Hirugarren zerrendak ez ditu guztira ere 11 hitzok baizik: *passamana* “borda”, *cikumuturra* “muñeca”, *brasa* “los brazos”, *baso cikunja* “el brazo derecho”, *bushúor* “brazo”, *udula*, *estomaka*, *silkhúa* “ombligo”, *suspira* “suspirar”, *goetta* “pensar”, *tinta*. Bigarren eta hirugarren zerrendan soilik azaltzen direnetarik ditugu *agorienta* (II 40), *aita* (85), *alua* (154), *amua* (61), *andria* (80), *ardia* (112, 148), *arduna* (41, 218), *arotsa* (77), *arrana* (70), *ascho* (179), *ascho balia* (128), *attora* (107, 196), *avarga* (115), *bacchaliua* (131), *bai* (181), etab.

8. Ikus Lakarra 1994b-ko Urteren iruzkinean antolakuntza honen kidetasunak beste zenbait tradizioetan. DeJongh-ek (1949: 29) «These earlier vocabularies [frantses eta ingelesentzako Errenazimenduko gramatiketakoak] were heavily weighted with nouns» diosku. Hala dirudi lehendabiziko ehun hitzak miatuaz bestelakorik ez aurkitzean; alabaina, bi zerrendetan akaburantz asko gehitzen dira aditzak, nagusigoa ere erdietsiaz.

9. Hitzon aldamenekoa *Orotariko euskal hiztegi*-koarekin gehienetan bat doan eta erabilterrazago den *HLEH*-an ezarri lehenaren data da; orobat eman ditut han aipatu hitzaren bestelako formak (hobetsiak zein aurretiaz dokumentatuak).

- I, 168 ferra [1642]
- I, 184 barricia [*XVIIlea]
- I, 224 hestula [1664]
- I, 227 barbera [1643]
- I, 235 daffalia [*XVIIlea]
- I, 236 cuilada [koilara, *1745]
- I, 245 biperra [1657]
- I, 265 gimbeleta [*XVIIlea]
- I, 273 iscilimba (eta I, 451 iscilinia) [*XVIII]
- I, 288 irla [1677]
- I, 310 estalbia [*1745]
- I, 320 gattogumia [katakume *1905]
- I, 325 gastamera [*1745]
- I, 326 gassura [*1745]
- I, 336 baresaria [*1745]
- I, 337 latta [*1745]
- I, 385 ardiliuva [adrailua, ~1700]
- I, 405 fereca [1853]
- I, 422 laureinca [laur-oinka 1643]
- I, 433 buta [bota, 1656]
- I, 436 hiderra [gider, *XVIIlea]
- I, 474 cartsol [karsoil 1643]
- I, 495 fesua [fetxo, *XVIIlea]
- I, 510 gýlia [gila, *XVIIlea]
- I, 512 carela [1897]
- II, 29 lavonia [labain, *1745]
- II, 36 letoia [*1905]
- II 64 canua [kanoa, *1745]
- II, 75 gabon [*XVIIIlea]
- II, 119 hatia [ahate, 1657]
- II, 195-6 bocata [*XVIIlea]

2. Hizkuntz eskuliburuaren tradizioa

Ez da Etxepare izan, jakina, nazioaren eta nazio hizkuntzaren garapen eta egoeraren arteko desorekaz historian zehar ohartu den bakarra. 1727an Sewel-en holandera-ingeles hiztegi ezagunaren hirugarren argitalpenaren eskaintzan aurkikuntza bera egiten zuen, *mutatis mutandis*, Evert Visscher argitaratzaileak: merkataritza holandarraren egiteko nagusia izaki, eta haren bitartez auzokoen eta urutiagokoen

begirunea lortua izan arren, beren hizkuntza –«beharbada kristau herrietan mintzatuetarik aberatsena»– ez zen bere lurraldetik landa ezagun. Egoera horretan, besteak beste, aterabide nagusi bat zekusan: hiztegiarena, alegia.

Merkatalgorako zuen garrantzia bide da (cf. Osselton 1973: 14) Noël Berlaimont-en *Colloquia*-en Holandako edizioetan ingelesa agertzeko arrazoi nagusia. Frantses-flamandar itxuran hasi zen 1530ean Antwerp-en lehen-dabizikoz atera zenetik mende eta hiru laurdenez Europa osoan zehar zabaldu zen liburu arrakastatsu hau; alabaina, ehunetik gora edizio izaki, asma daitezkeen gonbinaketa gehienetan bildu zituen latina, gaztelera, italiara, portugesa, alemaniera, ingelesa, txekiera, polskera eta bretoiera ere, noiz binaka, noiz hiru, eta are lau, bost, sei eta zazpiko taldeetan.¹⁰

Markatu beharra dago Berlaimont-en liburuaren eta haren gisakoak aski txikiak izan arren, erabiltzaileei ez zitzaiela zorrak pagatzeko nola eska edota gutunak, ordain agiriak eta antzekoak egiten soilik irakasten: eriden zitzaketen, orobat, “hamar pertsonatako afaria” zeritzan elkarrizketa ere, nahiz eta afaltiarrek elkarri beren lanbidearen gorabehera nagusienez galdetzen zioten merkataria izan.¹¹

Bourland-ek (1974: 289) markatu legez berehala ohar gaitzke Berlaimont-en liburuaren izena aski nahasgarri gerta daitekeela –Voltaire-rena bezala, bigarren argitalpenetik aitzina-koak, bereziki–: *Vocabulaire* (nahiz *Interpret zein Tresora*) hori merkataria eta eskola-haurrentzako flamandar-

10. Ikus Osselton 1973, 14. or. 44. oh., Bouchard 1974, Gallina 1959 eta, batez ere, orain Stein 1989.

11. Mendeotan era honetako liburu gehienak merkatarientzako ziren arren, ez ordea guztiak (cf. Osselton 1973: 19).

frantses hiztegi praktikotzat eratua bazen ere, gai ñabardura handia da bertan: erabilera arrunteko hitzen hiztegiño orokorraz landa, zenbaki eta egun izenen zerrendak, hiru elkarrizketa, merkatalgo gutun eta dokumentu-ereduak, Gure Aita, Agur Maria, Fedeko artikuluak, Mandamentuak, bi bedeinkapen, eta frantses ahoskerari buruzko ataltxoak, 42 folio eta bi zuta-betako liburuxkan. Osoa da bi hizkuntzetan, salbu eta frantsesez den hizkuntza horren ahoskerazkoa. Gordezten den lehendabiziko argitalpena 1536koa bada ere, badakigu eredia 1530 (agian baita 1525) baino lehenagokoa izan zela. Arrakasta ikaragarria izan zuen eta Londres, Varsovia zein Venezian argitaratu zen hainbat aldiz. Beren artean hainurruti ziren hiri horietan hizkuntza atzerritarrak ikasteko zen beharraz landa, bere etengabeko iraupena liburuaren benetako balioari atxeki dio Bourland-ek (1974: 291): hots, egilearen pedagogizaletasunari, elkarrizketen errealismo eta bizitasunari, gaien antolakuntza eta hizkera herrikoitari.

Euskal Herrian ere islatu zen, betiko neurri apalean baino ez bada ere, lexikografi eredu hau. Horren barnean kokatzen dira erosoetik Voltaire-ren *L'interprète ou traduction du François Espagnol & Basque (Hirur lengoajetan tresora)* eta haren familia, eta baita Mikoletaren *Modo breve para aprender la lengua vizcayna* ere.¹² Bata Donibane Lohizune eta Ziburuko euskaran («denik ederrenean») eta Bilbokoan bestea, orain arte esandakoaren bermegorik azkarren ditugu, XVII.

mendean Euskal Herrian ziren bi portu eta bi merkatal gune nagusiak izaki.

2.a. Hirur lengoajetan tresora

Vinson 1891-97ko 12. zenbakia dugu L'INTERPRECT | Ou Traduction du François E[ ]- | pagnol & Ba[ ]que de VOLTOIRE | CONTENAT | *Plusieurs Parties ain[ ]sin qu'e[ ]t Contenu à la Table | Denier E[ ]crite.* | (fleuron) | A LYON | PAR A ROVYER Imprimeur du ROY. (s.d.).¹³ XVII. mende osoaren eta, beharbada, XVIII.aren zati batez beste edozein lexikografi lanek baino bizitza iraunkor, ugari eta are nahasiagoa izan arren, Voltaire-renak ez du arreta apartekorik erakarri euskal lexikografo eta filologoaren artean. Gutxi aurreratu da bere ezagutzan Brunotek «Nul biographe n'a, je crois, fait mention de Voltaire, écrivain tout aussi peu connu jusqu'à présent que si jamais il n'avait existé» (1845: 3 *apud* Vinson 1891) eta «Voltaire a laissé deux ouvrages devenus d'une extrême rareté» (ibid.) zioe-netik. Ez da harritzekoa, Brunot-ek berak ere zozotzat («niais») baitzuen eta bere lantxoaren helburua ez baitzen liburuaren edukina zenbait bibliofilo, etnografo eta paremiologilariri erakustea baizik, beren lanetan balia ahal bazetaketen. Obraren generoa bera ez da ezagutu, bertako dialogoei bantzuetan, hitz zerrenda edota gramatikaxoei gutxienetan, eman baitzaie lehentasuna, alderdi eta ezaugarri guzti horiek beren osotasunean harturik baino ezin jabe gaitzkeen arren Europa osoan hedatu zen lexikografi

12. Tradizio zabala zela –Kroaziara ere iritsi zen– eta euskaraz ere bertakotua, Vinson-ek (1892: 97-99) argitaratu zuen baina ezagunegi ez den Pouvreauren zirriborro batek erakusten digu; cf. Lakarra 1995b.

13. Bidebatez, *Orotariko euskal hiztegi*-ko “Referencias bibliográficas” delakoan erabilitako alearen deskribapenean «probablemente 1620» badakar ere “Relación de textos despojados exhaustivamente”-n «Volt. (c. 1640)» dator, arrazoi ez azalpenik gabe.

ereduaren ordezkari honetaz (cf. Lakarra 1995b).

Izan dituen zailtasunen larria markatzen du hitzaurrean egileak: egitekoa bera ez da oso trebatuentzat baizik, eta ez soilik –arauemailerik ez duen– euskarak gehitzen duen oztopogatik; ortografiak, esanahiak, esapideak ezberdinak dira hiru hizkuntzetan eta are hizkuntza bakoitzean alde batetik bestera urrunegi joan gabe; badaki, orobat, ezin emango dituela sortu diren eta egunoro ere latinetik eta grekeratik eratorriaz nahiz “izpirituen” ahalara atereak; halere, egin beza zeinek bere erara eta orduan mintzatu ahalko da orotaz:

[i] AU LECTEUR SALUT

AMY IE TE DIRAY en peu de paroles, comme j'estime que tu remarqueras pour le plus important en ce mien Interprect ou Traduction du François, Espagnol, & Basque, les difficultes, doubtes, & contrarietes qui se rencontrent & se touuent ordinairement, non seulement en particulier à ceste traduction Basque, mais en toutes aultres, tant pour la diuerssite, sens, termes, & façons de parler, que notammant de l'ortographe, apostrophes, punctuations, & aultres particularitez diceux à tout les trois langages, mesmes au Basque, qui n'a point heu de correction autorisée, [ii] ou emologuée comme les aultres.

Tellement que je te prieray de croire, que si j'auois à commencer cest oeuvre que ie ne voudrois pour ce qui est de plus precieux en ce mon de me remettre en lisse pour en voir la fin ou lissue que j'en voids maintenant.

Comme aussi j'estime cest essay n'appartenir q'ua personages fort capables & experimentez en ces affaires

traductifs ou interpretatifs, en ayant voutu jcy suiuant, poser pour la langue françoise quelques exemples, de certains mots ou diction, que neaulmoings estants plusieurs diceuls differends en lettres & sillabes ne signifient q'une mesme chose, ce que ie treuue presque de mesme à l'Espagnol & Basque, pour la grand quantité & source des propos, mots, paroles, diction & termes q'on à jnuenté, inuente, & peult inuenter journellement, deriuant & sortant de ces antiques langages, gregs, latins & aultres, ov de la subtilité & jnuetiô des esprits de maîtenât [iii].¹⁴ De sorte que ie ne doubte point que je n'aye des controlleurs & discoureurs à cause de ce difficile ourrage.

Mais je leur respondray briuement, que lors qu'ils en auront fait aultant à leur mode, par apres nous pourrons deuiser du tout considere que ce que j'en ay fait, cest pour le bien & comode du public & pour la jeneusse avecq grand peine, labeur & frais, de quoy je me contenteray pour le present sans aultre, estimant que du moins Dieu cognoistra mon intention & volonté.

Tu auras aussi à remarquer ou considerer comme ordinairement de trois ou quatre lieues en distance de Terre ou Pais, il ce void & ce treuue changement de langage, presque par tous endroits, & quil est impossible de comprendre ou rapporter dung particulier vng general, tant y à que pour le Basque ie lay traduit tel quil se parle au melheur endroit des Basques, qu'est à S. lehan de Lus & Siboure, que te sera pour aduys, & pour le François & Espagnol, [iv] les capables & experimentez scauent les differences & difficultez que se treuuent en eux, comme j'ay dict cy dessus. A DIEU.

Hitzaurrearen gibelean ortografia¹⁵
eta ahoskerazko praktikak egiteko

14. Cf. «In one of the earliest German grammars (printed in 1573) Laurentius Albertus observes that each day new words are being created, familiar and old words are fast disappearing. Lexically, the sixteenth and seventeenth centuries are indeed for German a period of peculiar ferment, its workings still largely unexplored» (Jones 1991: 132).

15. “Fantasiosa” Vinsonen arabera eta hala izan ere ematen ditugun adibidetarik atera gabe ohar daitekeenez.

zenbait adibideren ondoren, (gogora Betolatzaren dotrinako paralelismoa) «adverbioen, preposizionaren eta konjonctionaren» zerrenda dator gaztelera, frantses eta euskaraz. Gramatika erabat lexikoa da, kategoria eta akzidente diferenteen nola-halako bilduma zerrendatua; sintaxiaz, hitzon konbinaketa ahalmen eta mugez ez da inongo oharrik; izan ere, horretarako dira liburuko 132. orrialdetik azkenera, 280.era, hedatzen diren hamalau elkarrizketak (*Colloques ou dialogues propres & necessaires en diuers negoces & affaires pour la dite traduction*).

41. orrialdean hasten da, 131.era arte, *Dictionnaire alphabetique depuis lettre A iusques à V pour compter & pour les iours, semaynes, mois & ans* delakoa. Bi hizkuntzatan, frantsesa ezker, euskara eskuin, 14 bat hitz orrialdeko, 1250 bat pasatxo guztira. Alfabetizazioari dagokionez, tituluan agindua baino ez da betetzen, hots A- eta B- edota F- dutenak, demagun, sail berezietan doaz, baina ez da zer espero ai- nahita nahiez aa- edo ab- baino lehenago joatea. Izan ere hara lehendabiziko dozena pareta: *aube du jour - aer - argent - argentier - aisé - allumer - aise - allaicter - aliment - affronteur - amy - amour - aymer - appeller - alors - avec - aucunesfois - aussi - aujourdhuy - auanthier - aage - abbé - abondance - abreger*. Honela gertatu arren gainerako letretan ere, badu joera ordena alfabetiko orokorra gordetzera. Nabari denez (cf. Lakarra 1995-ko edizioa), euskarazkoak ez dira frantsesekoen ordain besterik, ez haien definizioak. Halaber, ez da “hitz zailen” (*hard words*) tradiziokoa: cf. *enfant, enfer, ensemble, ennemy, entrer...* E-F letrak hartuaz kalkulu txiki bat eginaz, aditz proportzioa aski handia, ia %30ekoa, erideiten dugu: “efforcer *borçhatzea*”, “emprisonner

prezundeguyan”, “endurer *pairatçea*”, “enseigner *irakastea*”, “ensepuelir *ehorstea*”, “entendre *aditçea*”... soilik lehendabiziko hamaiken artean.

Hara hemen bere hiztegitxoan aurki daitezkeen lehendabiziko lekukotasunak:

acholatcea, edoquitcea, soucier: [1893]
 ahalqueguabea, deshonté: [1630]
 aitaso, grand pere: [1889]
 aiuta, clistere: [*1905]
 aldamyoa, galerie: [*XVIIea]
 alfertaçuna, paresse: [1643]
 amabitchia, maryne: [*XIXb]
 anguyra, anguyle: [*XVIIea]
 argalçea, amaigrir: [1627]
 armyerma, aragne: [*XVIIea]
 arraba, airon: [1643]
 arrança, pescher: [1627]
 arretogña, rat: [*1745]
 arrosarioa, rosaire: [1627]
 aste lehena, lundy: [1636]
 astochoua, asnon: [*1745]
 aytoren semeaq, nobles: [* ~1700]
 aytsignatçea, attiser: [1627]
 baccallaba, molue: [*1653]
 balea, balene: [1627]
 balesta, arbaleste: [1712]
 baratçhoria, aux: [1643]
 barrache, petit à petit: [1635]
 barriqua, barrique: [*XVIIea]
 baza, boue: [1627]
 berdyn, pareilh: [1627]
 berotaçuna, chaleur: [1643]
 berouna, plomb: [1627]
 bianda edo hasqunxa, allaicter (eta hazqunxa, nourriture) [1627, 2.a]
 biquya, poix: [1627]
 birbilsea, arrondir: [*XVIIea]
 bisaia, face ou visage: [1627]
 biscotçha, biscuyt: [*XVIIea]
 bitigña, cheureau: [1643]
 bolbora, poudre à canon: [*XVIIea]
 borunssalea, culiere: [*1745]
 daffalla, nappe: [*XVIIea]
 denda, boutique: [1627]
 doatçuquy, heureusement: [1627]
 dohacabea, malheureux: [1627]
 dohacabequy, malheureusement: [1627]
 dostatzea, esbatre: [1643]

edalea, biberon: [1643]
 ederquy, belement: [1627]
 eltçaurra, noix: [1643]
 elçaurondoua, nouyer, arbre: [1925]
 eltzea, pot: [1643]
 enada, arondelle: [1660]
 epherra, perdrix: [1664]
 erquatça, balay: [*XVIIea]
 escantzea, desdier: [1627]
 escoularrouaq, guands: [~1640]
 espantetzea, espouenter: [1627]
 esqoa, cire: [1630]
 esquilla, cloche: [1621]
 estagnoa, estain: [1664]
 fardela, bale de merchandise: [*XVIII]
 ferrastzalea, mareschal: [1642]
 festa, feste: [1705]
 flaquatzea, affoiblir: [1657]
 flascoua, flascon ou boutelhe: [*XVIIea]
 flasqoua, boutelhe: [*XVIIea]
 gabia, hune de nauire: [1627]
 galçaq, chauffes: [*1745]
 gasna, fromage: [1657]
 gatilloua, escuelle: [1858]
 gatua, chat: [1657]
 goria, rouce: [1627]
 gorritzea, rougir: [1643]
 guela, chambre: [1627]
 guelaria, valet de chambre: [1657]
 gueresia, cerise: [*XVIIea]
 guerrena, broche: [*XVIIea]
 haga, perche: [1657]
 haïstorraq, cizeaux: [*1745]
 handitçua, appostume: [1643]
 herbia, liepure: [1643]
 herenegun, auanthier: [1660]
 herssea, bouyaux: [*1745]
 hessurra, os: [1643]
 higuýtsea, bouger: [1627]
 honça, liere: [1643]
 horma, galée, glace: [1643]
 iaqua edo giponya, pourpoint: [1643]
 iayotçea, n'aistre: [~1660]
 icatzguylia, charbonnyer: [*1745]
 içurdea, daufin: [1627]
 içurria, peste: [1627]
 idortzea, sercher: [1643]
 igueltzoua, plastre: [*XVIIea]
 ihistatçea, chasser: [*1745]
 ihyntza, rosée: [1630]
 illoba, nepueue: [~1640]
 iraçaquitcea, allumer: [*XVIIea]

irrassagarra, coyns: [*XVIIea]
 isterra, cuyse: [1627]
 itsanya, bouyer: [*XVIIea]
 lacouba, laq: [1627?]
 languoaya, langage: [1643]
 larangia, or: [*XVIIea]
 laratza, cramaliere: [*1745]
 leçiba, lessibe: [*1745]
 lema, gouuernail: [1627]
 liçuna, sale grand: [*XVIIea]
 linbourtzea, pancher: [1627]
 linoa, luy: [~1640]

Ohar bedi zenbaitetan agerraldi ab-
 solutoaren aldaketa dela eta bestetan
 soilik forma horrena, Sarasolak beste
 bat hobetsi duenean oinarrizko sarrera
 gisa. Liburu osoan, aitzineko gramati-
 katxoan eta, batez ere, elkarrizketetan
 ere ez da horrelakorik falta:

3. anartean (1627)
7. gaistoquy (1696)
10. edolaric (*1745, ~1740)
11. ac habatzecoua "l'infinitif"
11. guelan (1627)
35. ihorçeria (ihortziri 1686)
132. biyaietan (bidaia 1852, biaia 1627)
134. barathé barathé (1635)
135. lequoa (1630)
136. lohixu (~1640)
137. liçunqueria (~1640)
137. idortassunaq (*XVII.ea)
142. idiçagner (~1640)
142. astoçagner (astazain 1802, astazai *1562)
142. errepiraq (1630)
142. epaillez (1664)
144. arribera (erribera *XVII)
150. couragya (1635)
156. astocho (*1745, ~1760)
156. baqucoa (baketsu ~1760, bakeso 1656)
157. requeitatuquo (errekaitatu 1643, errekeitatu 1571)
157. guernu (1643)
159. gançu(tu) (1630)
160. ferratua (1642)
160. ferraq (1642)
160. ferratçalia (1642)
162. fregituriq (frijitua 1809, frijidu *1652)

162. gusturiq (1627)
 164. heper (eper 1664)
 164. escutu (1626)
 167. brodatzalie (bordatzaile *1745)
 173. baquan (1643)
 179. esco (1630)
 179. lignoa (~1640)
 179. bourdincho[u]ria (*XIX ea., 1893)
 179. leton harya (letoi *1905, leton ~1640)
 179. alçeiroa (altzairu 1627)
 180. coubratuquo (kobratu 1630; kobradu *1562, 1818)
 180. veronna (berun 1627)
 180. estagnua (estainu 1661, estañu ~1640)
 180. gagneracoua (1729)
 181. gaur "gau hau" (1630)
 182. astiro (*1653, 1656)
 183. limoniaq (limoi *1562, 1818; limoni ~1640)
 183. larangeaq (laranja *XVIIea, 1818; larenje ~1640)
 183. hildoaq (1643)
 184. elçaura muscada (1643)
 184. costumaq "dretchouaq" (1571 "aztura, oitura" [sic])
 184. dretchouaq (1626)
 185. garabiq (1630)
 188. banquerouaren (bankari 1973, bankero 1918)
 196. laurden (1636)
 197. hartera(tu) (1643)
 197. gaistotaçun (*1745, 1761)
 198. fite (1621)
 207. aistorraq (aiztur *1745, 1930)
 215. quecha "presa" (1627)
 228. harceqoaq (~1640)
 232. ydicoa (1627)
 234. ahala "ahalmena" (1627)
 238. desencusa (1643)
 239. itaiçuran (~1640)
 243. capelu[guyliaq] (~1640)
 247. calçerdi (galtzerdi *XVIIea, 1808)
 247. locariaq (1630)
 249. fintaçuna (1643)
 251. valiotaçun (1635)
 252. grissa (~1640)
 253. larangiatua (laranja *XVIIea, 1818, larenje ~1640)
 255. carestyæguy (garesti 1683, garasti 1627)

259. quarestiatcen (garestitu *1745, ~1860)
 261. erreçognaisquo (arrazoi *1745, 1802, arrazoin 1545, razoin 1571, arrazio 1621, arrazoa 1653)
 264. gipogna (jipoi ~1860, jipoe *1745, 1929, jipon ~1640)
 264. cazaqua (kasaka *1741, ~1860)
 265. beroquy (1643)
 267. botonyaq (botoi *1562, 1896, botoin *XVIIea, 1912)
 267. cotogna (kotoi 1977, kotoin 1627)
 267 compay (~1640)
 274. combidatcera (gonbidatu 1627)
 280. goardian (~1640)

Eta hau guztia *HLEH*-n diren hitzak edota haien aldaerak harturik soilik kontuan; ez dira hor amaitzen, ordea, liburuaren aberastasunak eta Sarasolaren hiztegiak, halabeharrez, ezin eman dezakeen XVII. mendearen hasierako hitz altxorraren irudi osoagoa dakarkigu:

2 *colpe batez*,
 7 *vertutezquy*,
 22 *datorqueen de[m]boraq*,
 25 *deffendaçen* "en defendant",
 140 *bruma*, *arriba(tu)*,
 142 *entressa* "adresse", *astoçagner*,
adargabe,
 145 *banitcen*,
 152 *abançatu*, *prepaus* ("pláticas, devis"),
 154 *arroxa* "huesped",
 155 *guaratossa* "lestrille",
 156 *establia*,
 159 *ostatatcen*,
 163 *clareta*,
 164 *appetitoriq*,
 166 *holçadarraq*,
 167 *issar atory*, *bestituary*,
 168 *aizynaq* "latrines ou privéz",
esperatu, *figna*,
 169 *hostalarrua* "ostatu jabea", *bortala*,
 170 *herrata* "fusil",
 172 *[t]raffiquatceco*,
 174 *compagna batean*, *debidytcequo*,
 175 *honestá*,
 176 *entrada*,

178 *diru contante, loiala*,
 180 *fornituquo, coubratuquo, camelotaq, breynaq*,
 181 *botigua, cambiatu*,
 183 *espeçieria, caressimoquo frutua, gingebrea*,
 184 *baletaquo, precio gorean, despendioaq*,
 185 *carricacho, cordelierequin, aluna, anglez*,
 186 *eschangequo lettra, assignatcionesquo*,
 187 *emeaq, harraq*, 188 *courreterarena, commoditate*,
 189 *depositean, hiliaguyn*,
 190 *calçatu*,
 191 *ançia*,
 192 *asseguratcen*,
 193 *auaricios, comyesionetan*,
 195 *cambioco courreterez*,
 196 *conciencesquo guissona*,
 197 *credit*,
 201 *maletan, postean*,
 204 *ouassemyary, guisson guyñerebary*,
 205 *çamaz, barquan*,
 211 *embaladorea*,
 212 *pochoua*,
 214 *gabela, faistaix edo itçayn*,
 215 *embarquatu*,
 218 *facturaryequin*,
 220 *fasçuçada*,
 224 *aresta*,
 227 *errentaçale*,
 228 *arquillaq “alquiler”*,
 230 *prisondeguyan*,
 231 *quyta(tu)[zorra]*,
 236 *arnegatçen dut, despitatçen dut*,
 242 *oyhal sericoscoren*,
 245 *veloueta, cramoisitua, damassa*,
 247 *diamantaq, esmeraudaq*,
 249 *oyhalçalea “drapier”, venycesquo escarlata, oyhaltailu*,
 251 *beheresquo, moïenesquo, goresco*,
 252 *bruna, ferde, incarnatua*,
 253 *estameta, bayeta*,
 258 *errabachatons*,

267 *fourraduraq, fustanya*,
 269 *orquogñaren*,
 270 *biquya “pez”*,
 271 *desplaçer, corduana, lustratoriq*,
 273 *empacha “estorueis”*,
 274 *bilhet, etab*.

2.b. Mikoleta

Modo breue para aprender la lengua vizcayna compuesto por el Id. Rafael Micoleta, presbytero de la muy leal y noble villa de Bilbao Londresko British Museum-en (Harl. 6314) joan den mendearen azken hamarkadara arte argitaragabe gordetzen zen liburuxka dugu. Bibliografian (cf. Villabaso 1913: 568-569 eta Zelaieta 1988: 136-137) behin baino gehiagotan aipatu izan da eskuizkribuaren aurkikuntza tokiak ematen duen Bizkaia eta Ingalaterraren arteko merkatalgo erlazio estuen lekukotasun hau. Izan ere 1639an Bilbon kokaturik ziren atzerritar merkatarien –batez ere ingeles merkatarien– zerrenda aski luzea dakar Teófilo Guiard y Larrauri-k (*Historia de la noble villa de Bilbao*, Bilbo 1906, II, 297. or.); horietako batek, Samuel Sainthill artile saltzaileak, eraman zuen eskuizkribua Ingalaterrara.¹⁶

Dodgsonnek (1898) eta Azkuek (1928)¹⁷ deskribatu duten bezala, 28 x 12 zm.tako 15 folio dira, “modo breve de sauer declinar los nombres vascongados”, “conjugación de los verbos vascongados”, “diccionario breve de vocablos los más usados en vasquenze propio, puestos por horden alfabética”, “modos de contar”, “diálogos” eta “modo de la vizcayna poesía y sus

16. Apud Zelaieta 1988: 137. or., oh. Museum-era Robert Harley-ren bildumaren barnean joan zen eta hark sir T. Browne —zeinari eraman baitzion Sainthill-ek— bere arbasoarengandik zuen.

17. Ez dirudi Azkuek aurrekoaren lan hori (bai, ordea, Sevillako 1897ko edizioa) ezagutu zuenik. Ez da bestela ulertzen urte horretan oraindik esatea «¿No podíamos dar con el autor del original castellano de estos diálogos? Me inclino a creer no sean del mismo Micoleta, sino de algún autor no vasco» (Azkue 1928: 219). Testuan esan bezala galdera hori ihardetsia zuen Dodgsonnek.

versos” atalez osatuak. Mikoletarenez landa, eskuizkribuan bilduak dira ondoren Leizarragaren¹⁸ Gure Aita bat, Kredoa eta Gure Aita islandieraz.¹⁹

Mitxelenak (1960: 66) dioen legez, gramatikako oharrak ez dira “argiegiak”: 6 kasutako deklinabidea egokitzen dio euskarari (soziatiboa eta inesiboa ablatiboan bilduaz); euskal hitzak *-a* (singularrean) eta *-ak* (pluralean) amaitzen direla mantentzean, izenak “azken silaba jan” egiten duela azaltzen du adjetiboa hartzen duenean; orobat, *-ea-z* amaitzen diren hitz batzuek *-e-* galtzen omen dute pluralean, ez guztiek ordea: «también se nota que en algunos nombres que se acauan en *ea*, v.g. *espateá, lançeaá*, en los plurales se come la *e*, como *espatac, lançac*, mas no en otros –como *ajeac, queac*– esto enseñalo el uso» (!). Liburuxkan diren bi poesiak (*Amoren contentuac / estaude yrauten* eta *Dempora baten on oynerechu / baya mudadu nindia*) Ibon Sarasolak (1983: 87-88) “poesía galante vizcaína de los siglos XVI y XVII” bataiatu sailekoa dugu.²⁰

Elkarrizketei dagokienez, Mikoletak bakarra dakar gaztelera eta euskaraz, ezker-eskuin:

Diálogo primero para leuantarse por la mañana y las cosas a ello pertenecientes; entre un hidalgo llamado don Pedro y su criado Alonso, y un su amigo llamado don Juan, y una ama / Pla-

tika lelengoa oerean xaygueteco goxean, ta ari dagocasan gausena essatari Peru xauna derechan vategas vere osseyñ Alonsoen artean ta bere adisquide derechala Joane xauna eta asso bategas.

Mitxelenak zioenez (1960 [SHLV]: 414) dialogook berri interesgarririk lukete –orijinalak balira–²¹ XVII. mendeko Bilboko pertsonen arteko harreman, janzkera, jan-edan edo altzariez (ez da libururik ageri, ordea) eta goizeko bostetan jaiki arren zeregin handirik ez zuen eta emakumeak laketegi ez zituen aitonen seme baten egunoroko biziaz. Haatik, aspaldi dakigu (Dodgson 1901: 100) elkarrizketa horrek orijinalik gutxi duela: Jonh Minsheu-k bere *A dictionary in Spanish and English*-i erantsi zion *Pleasant and delightfull dialogues in Spanish*-eko lehendabizikoa dugu (Dodgson 1901: 99-100); ez da halabeharrez 1623ko ediziotik hartua, ordea, Dodgson-ek nahi bezala. Era honetako ekoizpen anitzekin gertatu bezala, elkarrizketon argitalpenen historia aski korapilatsua dugu: hasteko, 1623koa ez da 7. argitalpena baino (cf. Foulché-Delbosc 1919: 77-80); lehendabizikoa 1599an egin zen Londresen.²² Geroztik 1608an eta 1611an Cesar Oudin-ek gaztelera-frantses bilakatzen ditu; orobat, ondoren Juan de Lunak 1619 eta 1621ean eta Cesar Oudin-en edizio berri bat dator Dodgson-ek aipatu 1623koa baino lehen. Gero ere italieraz jartzen ditu Lorenzo

18. Ez zuzenean *Paulus Morale Cosmographis* “o lo que sea” (Azkue 1928: 220) baten bitartez baizik; “lo que sea” hori P. Merula-ren *Cosmographia* ezaguna da, jakina (cf. Dodgson 1898: 38 haren zein ediziotatik hartua izan daitekeeen ikusteko).

19. Dodgson-ek markatzen duenez (1898: 35) «on the back of the volume at the British Museum containing the original, these words are printed *Italian & Biscayan Gramm.* [...]»; italierazkoaz ez du, ordea, inork bestelako berririk eta enkuadernazio huts edota aldaketatzat hartu beharra dugu.

20. Ez nahita nahiez bereak; cf. Lakarra 1996f, 4. kapitulua.

21. Baldintza hori da, dirudienez, A. Irigoyenek ikusi ez duena “Bilbo eta euskera” (*Euskera* 22, 1977, 389) Mitxelenari jazar egiten dionean.

22. Horren berri badu Sarasolak ere (1983: 188, 8. oh.) S. Martín Gamero-ren *La enseñanza del inglés en España*-ren bitartez (Madrila 1961).

Franciosini-k 1626, 1638 eta 1648an eta are italiara, alemana eta frantsesa gehitzen dizkio gaztelerari bigarren Oudinek, Antoine-k, 1650an, guztiak Mikoletarenaren aurretik. Hor-tik aurrera elkarrizketok gazteleraz, frantsesez, italieraz eta ingelesez, hizkuntzok era ezberdinetan gonbinatuaz, XVII. eta XVIII. mende osoan argitaratzen dira oraindik (cf. Lakarra 1995b).

Hiztegiek 750 bat hitz dute, oro har alfabetikoki zerrendaturik, noiz edo noiz (*agra - agalla - agua; aguja - alfiler - aguçar - ahogar*) oso hertsiki ez bada ere. Asko eta asko dira beren artean lehen agerraldiak (*larguro, susculdu, quetu, cucu sagarra, uriolea, belleguia, exetu*, etab.) hapaxen bat ere falta ez delarik, beharbada.

3. Pouvreau

Pouvreauren lanaren balioa gorai-patu eta ondoko hiztegi-gileek dioten zorraren handia markatu arren akats bat aurkitzen zion Mitxelenak: «Erru bat du izatekotan: izan ditezkean itz erakarririk, ez direnak bakarrik, sartu dituela zenbait aldiz, dirudienez beintzat.» (1961: 370). Lakarra 1995a-n astiroago azaldu zenez, berba gehienek ez dute ez itzulpen ez iturri markarik eta zenbait hurbilagotik miatzen baditugu badirudi alor semantiko horretako bat edo beste aditu edo irakurririk gainerakoak euskal morfologiaz, atzizkien baliabideez zehazki, zekiena erabilirik osatuak direla. Mitxelenak P-ren “bekatu” hau arintzat edo hedatutzat jotzen zuen; ezaugarria, ordea, egileak

ez “damukizun” baina bere sistemaren (eta ereduaren eta garaikideen) oinarritzat zuela ikusten dugu.

Mitxelenak esandakoaren aurka, P-ren hiztegia ez da –lehenago Covarrubiasena ere ez zen bezala– “de autoridades”;²³ Pouvreaux badu, haatik, Covarrubias-enetik funtsezko bereizkuntza testuen aipamenei dagokienez: Covarrubias-ek Scapula grekerarentzat, Nebrija-ren *Vocabulario*a berba teknikoaren latinezko ordainentzat, Calepino-ren hiztegia definizio eta aipu latinezkoentzat, Alunno italiarazko aipu eta etimologientzat, Tuscanella-ren hiztegia ordain frantsesentzat, Guadix eta López Tamarid etimologia arabeentzat, Bovelles eta Brocensea gainerako etimologientzat, Laguna botanikarako, Hortelius geografia izenentarako eta Mariana, Morales, Pineda eta Garibai Espainiako historiarako behintzat erabili zituen; Pouvreaux aitzindaririk eta lanabes egokirik ez izanik, gutxi edo asko, berak bilatu behar izan zituen hiztegian emandako definizioekin bat etor zitezkeen pasarteak. Covarrubias-engan, ordea, ez da honelakorik: «Covarrubias ne consulte jamais directement les textes classiques [asko badakar ere]» diosku Lepinette-k (1989: 299).

Larramendirekin lehenago eta gero Urterekin egindakoaren antzekorik (ustezko teoriaren eta benetako praktikaren arteko erkaketa) egin dut Pouvreaurekin (cf. Lakarra 1995a). Datuak adierazkor iruditzen zaizkit: 146 eratorri edo konposatuotarik 63 (% 43,1) ez dira *HLEH*-n; 27 (% 18,4) badira eta P-rengan ediren da hain zuzen

23. Ikus Lépinette 1989 Seco-ren aurka. Lepinette-k erakutsi legez Covarrubias ez da sail horretakoa zeren eta «ce concept d'*autoridades* –tel que nous l'entendons aujourd'hui et tel qu'apparemment Seco le conçoit, i.e. phrases *exemplaires* dont le rôle lexicographique est celui d'adjuvant dans un processus d'explicitation sémantique de la langue –espagnole ici– et en même temps, celui de réalisation modélisée dans un discours valorisé, est dans tous les cas, totalement étranger à Covarrubias» (Lépinette 1989: 301).

beren 1. agerraldia; 10-i (% 6,8) beranduagoko agerraldiren bat jarri zaio hiztegi horretan, nahiz eta P-k dagoneko delako hitz hori ekarri eta 46 (% 31,5) P baino lehenagotik lekukotasunen batekin dugu. Bestela esan, Pouvreaux berri egiten du % 68,5ean eta, beharbada are gehiagotan.

Azaleko azterketa huts bat aski dugu ikusteko *HLEH* horretan P-rengandik hartuak duen pisua; A-I letretan

(osoaren erdian edo) P-rengandiko lehen agerraldiak 378 sarreratan aurkitzen ditugu, eta haren hiztegia da lekukotasun bakarra urte askoan. Bestalde, bada ikertu letrotan eta gainerakoetan ere hainbat sarrera non Sarasolak ez dituen P-ren aldaerak hobetsi euskara baturako (haien berri eman arren) zaharrenak izan edo ez eta, inoiz, aldaera horretan zein bestetan Sarasolak bere hiztegian sartu ez dituenak.

<i>abadetasun,</i>	<i>alamen,</i>	<i>azorria,</i>	<i>bia,</i>	<i>damnagarri,</i>
<i>abadetu,</i>	<i>alartze,</i>	<i>azpikotasun</i>	<i>bigarrendu,</i>	<i>deabrutu,</i>
<i>abadot(a),</i>	<i>alasa,</i>	<i>aztiketa.</i>	<i>bihurdura,</i>	<i>debekeztaile</i>
<i>abantailatsu</i>	<i>alatu,</i>	<i>babatu,</i>	<i>bihurkatu,</i>	<i>dirutu,</i>
<i>abatz,</i>	<i>aldamio,</i>	<i>bafa,</i>	<i>bihurritu,</i>	<i>diruzale,</i>
<i>abegi,</i>	<i>alderdi,</i>	<i>balakatzaile,</i>	<i>bijilia,</i>	<i>dixidari,</i>
<i>aberatsaile,</i>	<i>alferki,</i>	<i>baldatu,</i>	<i>bikeztatu,</i>	<i>dixidu,</i>
<i>aburska,</i>	<i>alka,</i>	<i>balditu,</i>	<i>bilaka,</i>	<i>dohakabetu,</i>
<i>adaki,</i>	<i>almute,</i>	<i>balezteri,</i>	<i>bilgor,</i>	<i>doilorki,</i>
<i>adelatu,</i>	<i>altxaldi,</i>	<i>baltsamu,</i>	<i>biligarro,</i>	<i>doilortasun,</i>
<i>adintsu (2),</i>	<i>ametz,</i>	<i>barrika,</i>	<i>bilur,</i>	<i>doilortu,</i>
<i>adoratzaile,</i>	<i>amezti,</i>	<i>beberin,</i>	<i>bilurtu,</i>	<i>dolare,</i>
<i>ageriki,</i>	<i>andazain,</i>	<i>bedatse,</i>	<i>biratu,</i>	<i>donabera,</i>
<i>agertztaile,</i>	<i>andegatu,</i>	<i>begietaratu,</i>	<i>biribildu,</i>	<i>dorpetasun,</i>
<i>agiri,</i>	<i>andura,</i>	<i>behatzaile,</i>	<i>biribilki (1),</i>	<i>dorpetu,</i>
<i>ahagozo,</i>	<i>anega,</i>	<i>bekulari,</i>	<i>biribiltasun,</i>	<i>dosteta,</i>
<i>ahaidetu,</i>	<i>anoa,</i>	<i>belatz (2),</i>	<i>biriteri,</i>	<i>dudatsu.</i>
<i>ahaldun,</i>	<i>antena,</i>	<i>beldurkor,</i>	<i>bitika,</i>	<i>ebakidura,</i>
<i>ahalegar,</i>	<i>antxoa,</i>	<i>berdintasun</i>	<i>bixika,</i>	<i>ebakitztaile,</i>
<i>ahalkeriak,</i>	<i>apurtasun,</i>	<i>beregaindu,</i>	<i>bokata,</i>	<i>ehorzle,</i>
<i>ahalketi,</i>	<i>apurtu,</i>	<i>beregaintasun</i>	<i>bokatari,</i>	<i>elar,</i>
<i>ahalkor,</i>	<i>ardagai,</i>	<i>berina,</i>	<i>bokater,</i>	<i>eltzagor,</i>
<i>ahalusain,</i>	<i>ardai,</i>	<i>bermagune,</i>	<i>bolari,</i>	<i>elurtsu,</i>
<i>aharzatz,</i>	<i>areatu,</i>	<i>berogarri,</i>	<i>bolbora,</i>	<i>elurtu,</i>
<i>ahats,</i>	<i>arkara,</i>	<i>berokeria,</i>	<i>bordari,</i>	<i>emalege,</i>
<i>ahazuri,</i>	<i>arpin,</i>	<i>berregin,</i>	<i>borratu,</i>	<i>emaztegai,</i>
<i>aheri (1),</i>	<i>arrabitari,</i>	<i>berrerosi,</i>	<i>bortazain,</i>	<i>erakarle,</i>
<i>aholkatu,</i>	<i>arrapo,</i>	<i>berrerosle,</i>	<i>bortiztasun,</i>	<i>erantzule,</i>
<i>aihertsu,</i>	<i>arrastelu,</i>	<i>berrerospen</i>	<i>bortxatzaile,</i>	<i>erdeinu,</i>
<i>ailis,</i>	<i>arrubi,</i>	<i>berritsu (1),</i>	<i>boska,</i>	<i>erdizka,</i>
<i>aingira,</i>	<i>artekari,</i>	<i>beruinatu,</i>	<i>botagile,</i>	<i>erkatz,</i>
<i>aio,</i>	<i>artezia,</i>	<i>berundatu,</i>	<i>botikari,</i>	<i>erlastu,</i>
<i>aipu,</i>	<i>aska,</i>	<i>beruneztatu,</i>	<i>burbuila,</i>	<i>ernatzaile,</i>
<i>akabo,</i>	<i>askari,</i>	<i>bestaberri,</i>	<i>burrunba,</i>	<i>erpil,</i>
<i>akelarre,</i>	<i>astalkatu,</i>	<i>beta (1),</i>	<i>buruxka,</i>	<i>erpiltasun,</i>
<i>akerki,</i>	<i>astalko,</i>	<i>betalde,</i>	<i>buruzagitasun</i>	<i>errape,</i>
<i>aketz,</i>	<i>atsegintasun</i>	<i>betezpal,</i>	<i>butoi,</i>	<i>errefera,</i>
<i>akuilu,</i>	<i>atsegintsu,</i>	<i>betierekotu,</i>	<i>buzoka.</i>	<i>erreferatu,</i>
<i>alababitxi,</i>	<i>auhendari,</i>	<i>betile,</i>	<i>dafaila,</i>	<i>erregegai,</i>

<i>erregu (2), erreki, errentatu, erretortasun, erribera, ertangora, eskaintzaile, eskatima, eskupe, espal, estainuztatu, estalgari, esteka, estreina, estreinatu, etxezain, ezagutzagabe ezarian, ezkabia, ezkabiatsu, ezkerdo, ezkoztatu. fededun, fetxo, fetxoki, fetxotasun, finkotasun, floka, frankotasun, fruitutsu. gainditu, galerna, galgo, galkor, galtzerdi, ganga, gantz,</i>	<i>gantzu, gapoin, garabi. garaitiko, garatosatu, garba, garbatu, garbigarri, garlopa, garraiatzaile, garranga, garta, gata, gateatu, gatzagi, gatzontzi, gaziki, gaztainondo geheli, geinatu, gerba, gerezi, gereziondo, gerren, geurtz, gidatzaile, gider, gila, ginbalet, gindax, girgil, girtain, gogalgin, gogoramendu goibeldura, gordintasun, gorgoina,</i>	<i>gorgoinatu, gorringo, gorritasun, gurbil, guretu, guriki, guritasun, guritu, gurutzefika, gusu, gutuziagarri. habailari, habirakoi, halatsu, handizki, hankor, hantura, hargintza, harilkai, harilko, harizkando, harpa, harpiko, harrigarri, harrigarriki, harrigarritasun harritsu, hasbeheratu, hasgorapen, hastiatu, hastiotasun, hauskortu, haxelari, hazaita, haztamu, hegi, heldura,</i>	<i>helzakitza, herabetasun, herabetu, herauts, herenkusi, herexa, herren, herskailu, hezurki, higadura, higidura, hikatu, hildura, hisiti, hizkatu, hiztegi, hordigarri, horitasun, horni, hornidura, horratu (2), hostope, hur, hurrondo, hurrupari. ibi, ibilbide, ibilketa, idiki, idortasun, idorte, igeltsu, igeltsuztatu, igerikari, igerikatu, igeriketa, ihardesle,</i>	<i>ihardespen, ihinztatu, ikasgo, ikastun, ikusle, inauteri, indardun, inurritu, iraka, irakurle, irasagar, irasagarrondo iratzargarri, iratze, iraungidura, irazeki, irazki, irazkitu, irazor, iresle, irribera, irrigarriki, irrits, irritu (2), istape, istildu, isun, itsape, itsuski, itzain, itzaingo, izartegi, izengoiti izipera, izokin, izur.</i>
--	--	--	---	---

A letran lehen hamar orrialdeetako eratorri eta konposatuak biltzen badira 101 sarreretatik *HLEH*n ez dira P-ren 42, dagoeneko harengandik (hiztegitik nahiz testuetarik) batuak ziren lehen agerraldi bezala beste 17, 10 itzuri egin zaizkio hiztegitik P baino beranduagoko lekukotasuna eman baitzaie eta, azkenik, 32 P baino lehenagokoren batengandik jasoak zituen. P-k ez zuen aurreko inorengan irakurri ahal izan hiztegiaren zati honetan agertzen den eratorri eta konposatuen % 68a

eta, agian, areagokoa dugu berak lehendabizikoz paperean jarriaren kopurua. Zifra hauen antzekoak dituzkegu hurrengo letran egin saioan: 86 sarrera aztertuetarik 33 (% 38,3) ez dira *HLEH*-n; 8 (% 9,3) agertzen dira eta P da bertako lehen agerraldia; beste 16 kasutan (% 19,6) P baino beranduagoko lekukotasunen batekin datoz eta 29tan (% 33,0) lehenagoko lekukotasunarekin. Berrikuntza portzentaia ere oso gertu dabil orobat, % 67tik gora.

Pouvrearen hiztegiko zenbait sarrera hurbilagoetik miatzen badugu badirudi delako alor semantiko horretako hitz bat edo beste aditu edo irakurririk gainerakoak euskal morfologiaz, atzizkien baliabideez zehazki, zekiena erabilirik osatuak direla: cf. Bilbao 1992-n *bakarra, bakoitza, deskonsolazionea, desohoratzea, doillorra, dolua* eta beste askoren hitz-familiak adibide gisa. Bada Bilbaok egindako C-ren edizioan Pouvrearen lan egiteko moduz ikas daitekeen haboro: oinarriak ezkerretara eta gainerako eratorriak barneraxeago sartuak ikusten ditugu; argitaratzaileak dioskunez «hiztegi etimologikoetako gisara, multzoka antolaturik daude bi eskuizkribuak [A eta C]; sangratuaren bidez adierazi ditugu guk multzoak, multzo bakoitzeko lehenengo hitza gainerakoak baino ezkerretara emanez» (Bilbao 1992: 349).²⁴

A eta B hiztegi kopiak erkatzerakoan kopien arteko ezberdintasunei, erdal iturriari eta hiztegi osoaren ekoizpenari dagokion puntu axolazkoa –«B-n ez dagoela A-n (*ançua*-raino nahikoa usu, eta hortik aurrera noizbehinka, baina amaieraraino) agertzen diren gaztelaniako definiziorik, ezta erretraurik ere»– gaztigitzen digu Kerejetak (1991: 868-9). Dirudenez P-k goitik-beherako ikustaldi bat egingo zion bereari aldamenean gaztelaniako hiztegi bat zuela, hauek guztiak erantsiz. Garai batean Covarrubiasen *Tesoroa* erabil zezakeela pentsatu zuela aitortu arren, erkaketa baten ondoren ez hori baina Cesar Oudin-en *Thrésor des deux langues française et espagnole (... Reueu, corrigé et augmenté d'une infinité d'omissions, additions, locutions, phrases, proverbes,*

sentences & recherches tirées du Tresor de Covarrubias) du Kerejetak Pouvreauk erabilitako gaztelarazko ordainen iturritzat.

Oudin erabili duela ezin argiago agertzen zaigu gaztelarazko ordain zenbait astiro miatuz gero. Eta honen ertzean direnek argiro erakusten dute Pouvreauk egiten duen Oudinen erabilera zabala. Izan ere erabilera horrek ez gintuzke harritu behar, Gili Gaya-k (1949: xxii) «su influencia fue tan grande que puede decirse que todos los diccionarios bilingües y plurilingües deben algo al *Thresor* de Oudin, y algunos se limitan a copiarle o traducirle con pocas alteraciones» dioenetik. Bere hiztegia osatzeko Oudinek Pallet, Hornkens eta Covarrubias erabili zituela erakutsi zuten Cooper-ek (1960a, 1962a) eta Verdonk-ek (1979); beranduago Guerrero-k (1988: 502hh) Nebrija gehitu du haren iturrien zerrendan, izan ere Pallet, Hornkens eta Covarrubiasek Nebrijarengan jaso ez zituztenak hartzen baititu Oudinek. Guerreroren analisiak badakarke P eta euskal hiztegien ikerketarako ere ezinutzizko den aitzinamendurik. Beste lexikografoenarekin egin legez, Nebrijaren obra Oudinek nola egokitu duen aztertzerakoan hiru sail egiten ditu Guerrerok: lehenengoan Oudinek Nebrijarengandik, isilpean edo aitorrarrekin hartutako hitzak dira; bigarrenan (gutxienak) Nebrijarengan ziren eta Oudinek ezabatzen dituenak. Goian ikusitako P-ren Oudinen hiztegiaren erabileraren ondoren, gehien axola zaiguna hirugarren saila dugu zalantzarik gabe:

El procedimiento seguido por Oudin para añadir palabras consiste funda-

24. Badirudi Pouvrearen hiztegiari ere (orobat beranduago honen zordun den Lhanderenari) ongi datorkiola von Gemmingen-ek (1992) Covarrubias-en *Tesoro de la lengua española*-ren makroegitura aztertzean aurkitu eta, seguru asko, beste hainbatetan ere betetzen dena; cf. Lakarra 1995a.

mentalmente, como ha señalado Cooper, “en aumentar el número de artículos fabricando, por así decirlo, derivados a partir de voces procedentes de alguna de sus fuentes (Hornkens, Pallet y otros)”. Hemos podido comprobar que Oudin es el lexicógrafo –entre los estudiados– que forma más derivados a partir de vocablos existentes en Nebrija. *Algodonadura, algodonar, algodonado* derivadas de *algodón, aliuiado, aliuidor, aliuiamiento* a partir de *aliuio* o *aliuiar*, *aliñado* de *aliñar, almejaj* y *almejero* de *almeja, almenar* y *almenado* de *almena* [...]. De un total de 3781 entradas contabilizadas en la A de Oudin, frente a las 2437 en la A del vocabulario nebrisense, 1216 vocablos, que suponen 1432 entradas, el 37,88 % son comunes, otros 168 más, que suponen 182 entradas, el 4,82 %, están de alguna manera en Nebrija; y 2059 vocablos, que suponen 2167 entradas, el 57,30 %, son no comunes, aunque, mucha de ellas, resultan derivadas de vocablos existentes en Nebrija. [...] De todas maneras, Oudin no se limita en modo alguno a plagiar a sus predecesores, sino que teniendo en cuenta estas fuentes, tuvo la habilidad de construir un diccionario que podemos considerar el de mayor originalidad de los diccionarios bilingües (Guerrero 1988: 505-506).

Guerrerok gogoratu zigunez (1988: 506) Oudinen hiztegia hiztegi gile anitzen (Sobrino, Franciosini, Vittori) iturri izan zen; ikusi dugunez, baita hark aipatzen ez duen Pouvreaurena ere. Baina guretzat gertakari honek Guerreroren zerrenda gehitzeaz landako garrantzia du; delako iturri baten erabilerak ematen digu berririk hiztegi batez,²⁵ honen eraikuntzan erabilitako metodo eta erizpideez, egituraz, helburuez... Lépinette-k (1989: 264) espainiera-italiera eta italiera-espainiera lexikografiako lehen

bi hiztegi gileak (Cristóval de las Casas [1570] eta Franciosini [1620]) erkatze-rakoan zera zekusan:

Franciosini fait figurer d'une manière exhaustive, les dérivés d'une même famille (incluant même parfois les diminutifs non lexicalisés d'adjectifs et de substantifs): dans notre échantillon, *ocasión* est accompagné –si nous omettons la phraséologie– de *ocasionar, ocasionadamente, ocasionado, ocasionador*, alors que Las Casas présentait *ocasión* et *ocasionado*.

Bestetik, Cooper-ek (1962a: 319) Pallet eta Oudin-en erlazioez ikusia:

Ciertos artículos de P[alet] faltan por completo en O[udin]. El cotejo de unas treinta páginas de P (o sea un total de 2.000 artículos) con las correspondientes de O me ofreció algunos resultados interesantes: Oudin elimina 46 artículos de P, 26 de los cuales son derivados en *-or*. Parece ser que Palet formaba mecánicamente esos derivados definiéndolos mediante una oración de relativo (*desfamador* “qui diffame”, etc). Muchos de ellos son seguramente creaciones caprichosas que no se debieron usar nunca en la lengua viva (*degotador* “qui dégoutte”, *desarrugador* “qui desride”, *desatador* “qui deslie”, *descaminador* “qui fait esgarer”, *desembravecador* “qui aprivoise”, *desgreñador* “qui escheuèle”, *despegador* “qui destache”, *desvirgador* “qui despucelle”, *embrocador* “qui passe quelque chose par un trou”, *empeorador* “qui empire”, *empuxador* “qui pousse”), y nada de raro tiene que Oudin los haya rechazado.

Baina ez bedi inor nahas; Oudin-ek kasuan kasuko eratorriak, hemen bezala inoiz edo behin delako atzizki batez eratuak oro ezabatzeak ez dakar aitzindari(ar)en, sistemaren beraren

25. Ikus, hurrenez hurren, Lakarra 1991 eta 1996a Harriet eta Larramendiren hiztegiez, eta L-ren Eraskina eta RS-ez; testu-iturri berreraiketa berezi batez (RS eta Hernán Núñez-en bildumak) ikus Lakarra 1996f-ko 2. kapitulua.

aurka egotea. Hasteko Lepinette-k (1991: 35) erakutsi legez «Oudin complète les séries de dérivés et place toujours en tête de l'une d'elles, le verbe de la famille». Eskuarlean dugun kasuan ere hiztegiak iturrian (Oudin-engan) zituen gero berean oinarritat ikusten ditugun hitz-familiak; usu iturriarenak progotxatuaz eraikitzen ditu bereak eta, iturriak bezala, morfologiaz eta eratorpenaz dakiena baliatzen du hitz-familia horietan kokatzen dituen berbak, zaharrak eta berriak ematean.²⁶ Izan ere, zergatik ez gogora egilearen hiztegi honen aurrean diren gramatikazko ohar ezezagunegietan²⁷ askorekin nagusigoa zerk daraman? Bertako “adibideak” mia bagenitza oso ondorio markagarriak genituzke: 51 eratorritik 23 ez datoz HLEH-n, 7 Pouvreaurengandik hartuak ditu eta gainerakoak lehenagoko testuetarik; hots ia % 60a da berrikuntza.

3. Urte

Oraindik Urtek berea egiteko erabili zuen latinezko hiztegia zein zen zehazki ezagutzen ez badugu ere, badi-rudi handitara egina zela, azpisarrera eta fraseologia aberatsaz hornitua. Euskarazko ordainak ere ugari dira; *acceptabilis* “hargarria, agradagarria, maitagarria, onhetsgárria” dugu; *aeruncandus* “urrundu, khendu, aldartu, apartatu beharra, debecaturicacoa, esmaratu(ricacoa), pacegatu(ricacoa), sossegatu(ricacoa), khassatu(ricacoa), urruntcecoa, [id gainerakoekin], urrundu behar dena [id gainerakoekin]”; ez dira bakan, arau baizen. Urkizuren Urtereri buruzko lanaz geroz orain haren bizitza eta lanaz lehengo aldean zehaztasun eta berri haboro

izan arren, funtsean ez dirudi haren hiztegi gintzazko irudia aldatu denik. Larramendiri helburu garbizaleengatik hainbat hitzberri asmatu beharra leporatuz eta garbizalekeriaren gaitzez mintzatu ondoren, «Urtek erdaratik hitz pila bat hartzen du, Leizarraga besoiztarrak baino areago oraindik» kontrajartzen dio Urkizuk (1989: 107-109), «argi eta garbi ikusten da inongo aurre-iritzirik gabe, nondikan zetorren hitza gutxi axola zaiolarik zerabiltzala Urtek hitz guzti horiek, eta horrela jokatzeke arrazoi bakarra bere sorterrian eta hazerrian, Donibane Lohizunen, horrelaxe erabiltzen zituztela, duela» ere gehituaz eta *abade*, *abadesa*, *abandonatu*, *abantail*, *abarizia*... adibidetzat emanaz (1989: 438).

Donibanen maileburik zatekeenik eta han ikas U-k ez dut nik ukatuko; zalantza gehiago dut, Mitxelenak aipatu eta Urkizuk berak askozaz zabalago ikertu U-ren bizitza ibiltaria ezagutu ondoren, guztien etorkia hangoa denentz. Urkizuk Larramendiri han-hemen kontrajartzen dion U-ren herrikoitasuna, ordea, beste alderdi nagusi batetik ere pitzatua dugu: hiztegiak “jatorrei” kontrajartzeke asmatua dirudien Larramendiren irudi zabalduak ez du oinarrik; orain dihoakigun mailebuen arloan erka bedi U-ren mailebuekiko eskuzabaltasuna Hirukoitzaren lehendabiziko orrialdeetan (gainerakoetan jaidura ez da aldatzen) eriden daitekeen ustezko jazargo eta garbizalekeriarekin.

Behin baino gehiagotan ukitzen ditu Urkizuk Urteren hiztegiaren ageri diren hitz konposatu eta eratorriak; *kontr-dela* eta «askotan azaltzen da eta oso herrikoia da» diosku adibideok hauta-

26. Ikus Lakarra 1995a honek Pouvreauren lekukotasunekiko suposatu zalantzez.

27. Ikus bitez Vinson (1892)-n; ez dirudi, bidenabar, Vinson finegi aritu zenik iruzkinean (cf. Lakarra 1995a, 1996e).

tuaz: *kontragaitz, kontrapasio(ne), kontrapozoin, kontraparte, kontrapisu, kontrasorgin, kontregin, kontrintresa, kontrusantza...* (1989: 111); Mitxelena eta Villasante aipatuaz euskarak *desaurrizkia* duela erabili gutxietan emankortasunen bat lortu duena markatu ondoren Urkizuk Urterengan aurkitua damaigu:

hona hemen guk Urteren baitan edirendako adibide guti batzu, zerrenda luzeagoa *125-tik gora* [etzana neurea, J.A.L.] nahi duenak berregituratu, aurreragoxeago aurki dezakeelarik:

DES: *desagradagarria, desaitorra, desaltagarri, desamarratu, desandregaitu, desanimatu, desaprobatu, desaproposki, desarrazoin, desabazartu, desegarritu, desuzartu...* (1989: 110-111).

Aurrerago *alkimista* ez baina, «hobeki», *alkimigile, alkimigin* darabilela; *aitzin-, atze-, basa-, ber-, bertzen-, ema-, erdi-, ez-, haz-, lehen* eta *ugaz* erakusten zaizkigu Urteren lekukotasun aipatu ohi den euskararen aurrizki eskasiaren faltari aitziti (1989: 115; ikus bertan adibideak); hitzen eraketari dagokionez «jator, herrikoi eta bizi agertzen zaigularik hemen ere» aurkezten zaigu (1989: 124), etab. Alabaina, orain arte bildutako datuek ez dute U-ren herrikoitasuna bermatzen Urkizuk nahi bezala; bera da, bestalde, 129. orrian Azkue eta Lhanderen hiztegietan agertzen ez diren eta Larramendirenak «bezain egoki *asmatuak*» diren hitzak aipatzen dizkiguna,²⁸ eta 134.enean «gure uste apalez Urte Larramendi bezala edo antzera ibilia izango zen ere Lapurdi eta Xuberoa aldeko belardi, zelai, soro, mendi, eta baserrietan galdezka eta bilduaz arloan

hitz sailak, eta horrela bildutako izendegiez baliatuko zen dudarik gabe latin hiztegia itzultzeko eta hitz bakoitziari bere ordaina emateko» esaten bada ere, handik aurrera biltzen den zenbait alor semantiko begiztatu ondoren neke zaigu hori hertsia-hertsian sinestea.

Hor diren *arimegoitza, arrazoinlari, basajainkotasun, bataialari, desaitorra, erdijainko, fraidetegi, katikisatzailen kronikiskribalari, oroitliburu, ostiatoki, obrasmatu, obrasmatzaile, bankarrutgile, bizerrege, dirutoki, parlamentegi, parlamentetxe, dirubankazain, harrimorroilgile, merkaturiazain*, eta hiztegian eriden daitezkeen dozenak (*abuaztagarri, adarbestiadi, adiskidea-razgarri, aflijigarri, agradagarritasun, ahantzarazgarri, aitzinguardia, akusagarri, akusalari, alarguntasun, aldaron-tasun, etab.*) horrela ote?²⁹ *Etorkiaren* itzulpenean ere badira 1 *ethórquiã, hedadurabat, egozquia*, 2 *herrestacibill-quiã*, 5 *agradagárria, guticiagarria*, 6 *etssáitassuna*, 10 *crueltassun, bihurqueriez*, 11 *luçetassuna*, 12 *hegaldun*, 14 *gaztarrassunetic*, 15 *orhoitçapéna*, 114 *sariçáleac*, 115 *lehensorthúen, orhoitçapéna*, 129 *guiçaescláboa, emaescláboa*, 130 *ohoinquéria, emasorguina, imaijnadoratçáillea...* (cf. Lakarra 1994b).

Eta asmaketa ez da Gramatikako hitz zerrendetan ere baratzen: badira zenbait Donibaneko (nahiz bestetako) hizkera herrikoitik jasoak begitantzen ez zaizkidanak: “redempteur” *errescatçaillea*; “ciel empiré” *ceru goréna*; “l’orgueil” *superbioa* ou *urguillutassuna*; “luxure” *lohitassuna*; “paresse”

28. “cometa” *suizar, sulamargizagi*, “arctophilas” *hartzzaina, hartzguardargizagi* dira asmatutzat emanak.

29. Orobat *abamita* “aitabrahirassoaren arreba”, *abavus* “aitassoren aitassoa, aitabrahirassoa”, *abavia* “amabrahirassoa, amassoren amassoa”, *abavunculus* “amabrahirassoaren anája”.

naguitassuna; “graisse” *guiçentassuna*; “seicheresse” *idortassuna* eta beste hainbat eta hainbat *-tasun* eta *-keria* baliatuaz sortuak. Bi atzizkiok ez dira, ordea, bakar ez nagusi hiztegian. Har bitez Urkizuk eman euskara-erdara ordenan bihurturiko hiztegiko A letrako eratorriak: corpus eraikuntzan izan daitezkeen hutsak gora behera, esanguratsu iruditzen zaizkit emaitzak: 44 *-tzaile*, 29 *-garri*, 26 *-tasun*, 18 *-(l)ari*, 17 *-dun*, 13 *-gile*, 11 *-keria*, 10 *-(n)tz(i)a*, 10 *-mendu*, eta kopuru txikiagoekin³⁰ *-toki*, *-keta*, *-ki*, *-di*, *-lario*, *-men*, *-zko*, *-os*, *-kizun*, *-tegi*, *-zio*, *-ki* eta *-gin*. Hots, testu arrunt gehienetan (egilearen itzulpenetan urrutiago gabe) askorekin nagusi den eta noiznahi hitzunari erabilterrazen zaion *-tasun* ez da lehena, hirugarrena baizik. Kopuru batetik aurrera gertakari hau halabehar hutsak agortzen ez duenez, nahita nahiezko dugu zer edo zer azalpen saio gisa aurreratzea. Urteren hitz sorkuntzarako grina, bestetara baino lehen, ez bide zaio inori zalantzarri irudituko; ondotik, atzizki horiek eta ez bestelakoak erabiltzerakoan ez ote eraginik itzultzen duen latin hiztegian aditzen –eta horietarik sortu lehenaldiko zein orainaldiko partizipio– eta adjetiboen ugartasunak?

Alabaina, erabilitako ereduak inposatu bazion Urteri hitz sorkuntza eta are hitzberrian nolakoa ere, ez ote dago gorkio berari konplituago Larramendirentzat eraiki irudi zabalduena? (cf. Lakarra 1994b eta han aipatu lehena-goko lanak; 1994c Gramatikako hiztegitxoaz).

30. Txiki baino esanguratsuak; ohar bekie *-di* atzizkiaz sortuei. Ez dut hiztegikoen artean izan daitezkeen lehen agerraldiak bildu baina aurreko hiztegitzileekin ikusi eta Urteren jaiduretara hurbilduz geroz ezin pentsa uzta urria genukeenik.

4. Harriet

Lakarra 1994a-n aurki daiteke *HLEH*-ko lehen hiru liburukiekin egindako fetxa aurreratze saioa; ikus daitekeenez badira hitz dozena batzuk zeinen lehen agerraldi urtea hiztegi horretan emandakotik aski aitzina daitekeen, are –ikus Lakarra 1991a– Harrieten hiztegia erabili zuen Larramendi denean *HLEH*-ren lehen lekukotasuna:

EF

adarailua, [adreilu 1970, adarailu 1879]
aitaso, [1870]
aitaguiñarriba, [1859]
ampola, [1804]
amabitxi, [*XIXb]
arrançatcea, [*1745]
arratoiña, [*1745]
auçapeça, [~1883]
bakhotchia, [*XIXb]
bakanki, [1749]
behorkha, [behoka *1745]
bercenaz, [bestenaz *XIXb,
bertzenaz 1896]
birla, [*1745]
deseiñua, [1750]
deusez, [1750]

FE

abian, [1751]
adarailuztatcea [adreitatu *1970]
aditçaillea, [aditzaile 1855]
agortassuna “sterilité”, [1855]
ahaidetassuna, [1827]
ahogoçoa, [*XIXb]
ainxiquabetcea [antsikha-betu *XIXb]
aiuta, [*1905]
aldaqunça, [*1745]
aleguia “sous pretexte que” [1852]

alegrancia, [alegrantzia 1802]
 alporchac, [*1745]
 amarrua, [1809]
 amarruxua, [1827]
 antolamendua, [*1745]
 antolatcea, [*1745]
 aranhondoa, [*XIXb]
 arbaso, [XKb]
 arguitxua, [*1745]
 arronqui [arrunki 1860]
 arrontassuna, [arruntasuna 1809]
 atchiquitcea, [1749]
 atbeçaiña, [*1745]
 bahiundeia, [1777]
 baiaduna, [1749]
 baitezpada, [1809]
 bardinqunça, [berdinkuntza *XIXb,
 bardinkuntza *1755]
 barla, [*1745]
 barnatcea, [*1745]
 beharriacoac [belarritako *1905, 1912;
 beharritako 1755]
 beharsu, [-1760]
 behiçaiña, [behizain *1905, 1916, beizai
 *1745, 1930]
 beilaria, [*1745, 1885]
 beilla (__, botua, "voeux"), [*1745,
 1885]
 bekhoscoa, [*1745, 1808];
 bercerencea, [besterendu *1745]
 berçorduz, [bestorduz 1935]
 berezqunça, [bereizkuntza 1957,
 berexkuntza 1809]
 berriquetaria, [1871]
 biçarguillea, [*1745, 1802]
 billaqunça, [bilakuntza 1802]
 bitgi "drole", [1858]
 burcoitassuna, [*1745]
 burubilcea, [1847]
 deitura "nom de famille" [1831], "conom
 ou surnom" [1775]
 dutchulo

«Tan lógico es que todos los diccionarios sean, en parte, originales, como el que los lexicógrafos se sirvan unos de otros. Cada lexicógrafo, apoyándose en las creaciones anteriores, amplía el léxico o suprime vocablos, apropiando su obra al estado de lengua de su época» diosku Guerrerok (1988: 471) Nebrijaren hiztegiek

espainiar hiztegi gintzan izan duten erabilera aztertzean. Ez dirudi, halere, ideia horretatik litezkeen ondorioak oro atara direnik. Ingeles hiztegi gintzaren historian aspaldi garatu ziren hiztegien arteko erlazioak eta batzuek eta besteek dituzten hartzekotasun eta menpekotasunak (cf. Starnes & Noyes 1946); katalan tradizioak ere lortu du horretarako oinarri sendorik (Colón & Soberanas 1985). Gaztelarazko tradizioan, Cooper-en aspaldiko (1960, 1962) ikerketen eta Gili Gaya-ren (1960) lanabes amaitugabe baina ezinutzizkoaren ondoren ez dira bukatu historia hori idazteko beharrezko liratekeen aurrelanak, azken urteotan Lépinette-k asko aurreratu arren. Euskal Herrian, *corpora* eta loturak anitzez laburragoak izan arren, ikusten ari gara beren historia eginkizun dela.

Bestalde, Guerreroren perpausan adierazi legez, delako ekoizpen lexicografiko bat aurrekoek eskuratua-ren eta mementuko baldintza eta eskakizun edo beharren arteko nolabaiteko konpromezutat har badezagu, hurbilketa horrek eman diezaizkigukeen etekinak agortzetik urruti dira oraindik. Izan ere, hitz berrikuntza eta iraupena, gehiketa, aldaketa, ezabaketa... iker-tzeaz landa, hiztegi gintza metodo eta azturen euren historia bilaka dezakegu ikergai. Orobat, eta ez zait interesgabe iruditzen, garaian garaiko hizkuntzaren hitz altxorrerako hurbilketa eta hiztegien funtzio, egiteko eta helburue-na.

Berezia da hiztegi eleanitzen –areago hauen barnean elebidun zuzenbideanitzen– tokia hiztegi gintza orokorraren barnean, dela kronologia-gatik, dela ekoizpen kopuruarengatik, dela iraupenarengatik, dela –berezikie-rabili teknikengatik; bestalde, erabil-tzaileek eta helburuek ere garbiro sail-

katzen dituzte 1550-1580 geroztik.³¹ Berezitasun guzti horiei hiztegiaren erabili hizkuntzen arteko erlaziotik datozkeenak gehitu behar. Ezaguna denez, nekez aurki dezakegu, XVIII. mendean, lehenago zein beranduago hizkuntzak parekotasun osoan dakartzanik; dela sarrera kopurua, direla batean eta bestean eman zehaztasunak, ia beti dituzkegu A eta B hizkuntzak hiztegiaren.³²

Atal honetan aztergai dugun Harrieten hiztegirako zurubi gisa, jakingarri gerta liteke gaztelarazko tradizioan aspalditik aipu diren Nebrijaren *Diccionario latino-español* (1492) eta *Vocabulario español-latino* (1495?) delakoekin jazoa. XVI. mendetik bertatik espainiar lexikografiaren gailur horiek, bata bestearen bihurketatzat jo izan diren arren, begi zoliagoz eta hurbilagorik miatzean bestelako irudia osatu dute Colón eta Soberanas (1979), Acero (1985) eta –batez ere– Guerrero-ren (1988) lanek.

Eran de temer, en el trasiego de elementos de una obra a otra, varias incongruencias y desventajas. En primer lugar, que éste se llevara a cabo de una manera mecánica, dando sencillamente la vuelta a cada lema; por otro lado, que se perdieran o desaprovecharan muchos de los materiales, porque los métodos de trabajo de aquel entonces quizá no permitían una labor como la que se podría realizar hoy con ayuda de máquinas. Hemos de confesar que el cotejo de ambos vocabularios nos ha

revelado una admirable maestría en el orillar posibles obstáculos. Si la ordenación del *Vocabulario español-latino* está pensada a partir del castellano, la del *Lexicón* (= *Diccionario*) lo está desde el latín: no hay ni siquiera sombra de que Nebrija se haya entregado a una tarea meramente automática (Colón & Soberanas 1979: § 2).

Acero-k eta Guerrero-k Colón & Soberanas-en ondorioak berretsi eta hedatu dituzte, zehaztasun garrantzitsu batean haiekin bat ez badatoz ere: Nebrijaren bigarren hiztegiaren benetakako edukin lexikoa aberatsagoa dela erakusten dute, nahiz eta lehendabizikoak ia 6.000 sarrera gehiago izan (28.000 / 22.500).³³

Harrieten bildumak erabili dituzten artean FE-ren aldeko isuria nabaria izan da:³⁴ Lakarra 1994a-n hiztegi-gileen aukera honen atzean tamainak berak –FE-k EF-rena halako bikoia du– edota hizkuntzen ordenak ezartzen dituzten baldintzez (edota aurkeztu aukerez) atetiko arrazoiak direla erakutsi nuen. Arrazoion artean nagusia EF eta FE-ren arteko diferentzien handia eta ekoizpen prozedura ezberdintasunena litzateke. Bi hiztegi-tako A eta E letretako hitzak eman nituen erkagai –halaber, FE-ren bihurketak letroi dagokienez– aski iruditurik joera nagusien nolakoa eta zenbatekoa antzemateko eta are sailkatzeko. Ondoren F, H eta P letren azterketa gehitu nuen hirurek aurkezten baitituzte zenbait berezitasun gaine-

31. Irakurle landua, hizkuntza ezagutu arren, hitz abstrakto eta zailak elebakarretan, arruntenak eta egunorokoak eleanitzetan. Cf. Quemada (1968: 40-41).

32. Gertakari honek, ordea, ezin eraman gaitzake Andersonekin hiztegi beraren alderdiak bi hiztegi bailiran tratatzera: «In cases of bidirectional works... were considered as two separate dictionaries» (1971: 5).

33. Batez ere latin-gaztelaniazkoan hain ugari diren toponimo eta izen propioak baztertu ondoren; Acero-k (ikus 1985: 17-18, bereziki) % 11,18an zenbatzen du bigarrenaren nagusigoa.

34. Cf. Lakarra 1993ko 4. kapituluaz aztertu Larramendirena, Lakarra & Urgell 1988-n Lécluserena edota Urgell 1992-ko Añibarrorena.

rakoetan aurkitzen ez direnak. Erka-
ketaren emaitzak esanguratsu begitan-
du zaizkit: guztira 238 hitz edo hitz-
multzo zenbatzen ditudalarik euskara-
frantses hiztegian (EF), 139 dira fran-
tses-euskara hiztegian (FE) gordetzen
direnak, 104 sarrera nagusi bezala eta
15 bigarren sarrera gisa; beste 7 hitz
gehi dakizkieke ortografi diferentzia
txikiren batekin gauzaturik agertu arren
FE-n: cf. *akhusatcea* *accuser* / *accu-
ser* *acusatcea*, *gaineguitea* edo *akhe-
rra* *bouc*, m. / *bouc* *akerra*, etab. Ia-ia
beste horrenbeste (108) dugu FE-n
gordeko ez dena, 94 sarrera nagusi
eta 14 bigarren sarrera. Honakook
ditugu gorde direnen artean: *arabera*,
eredura, *abendoa*, *aberastea*, *açala*,
açotea, *açucreea*, *achala*, *adarailua*,
adarra, *adiña*, *adisquidea*, *adisquideta-
ssun*, *aditcea*... Galdutakoen artean,
aldiz, besteok: *abandonatcea*, *abon-
dancia*, *frangancia*, *acceptatcea*,
accordatcea, *aise*, *aisequi*, *amicionea*,
amoiña, *aperencia*, *aprobatcea*, *arbo-
la*, *arraça*, *arroganta*, *avariciosa*.

FE-ra bihurtzen bagara orain, 139
dira gordetako sarrerak (126 sarrera
nagusi eta 13 bigarren sarrera), 13
gehiago gehitzen badira EF-ekoekiko
ortografi diferentzia txikiren batekin
agitzen diren 12 sarrera nagusi eta
bigarren sarrera bat. Halako hiru dira
ia FE-n gehituak: 226 sarrera berrietan
(191 nagusietan eta 34 bigarrenetan),
37 gordetako sarreretan gehitutako
hitzak (7 sarrera nagusietan eta 30
bigarrenetan) eta 107 lehen ziren
sarreretan oinarrituaz moldatu edo sor-
tutakoak (100 nagusietan eta 7 biga-
rrenetan).

Hara gordetakoetarik adibide zen-
bait: *agorienta*, *aguercea*, *ahanztea*,
ahoa, *aila*, *aitabitchia*, *aitaguiñarreba*,
aitasaindua, *aitaso*, *aitciñean*, *aitciñez*
aitciñ, *aitcitic*, *aitorensemea*, *akha-*

batcea, *alaba*, *alchatcea*, *alchatua*,
aldagarria, *aldarea*, *aldatcea*, *alderat*,
alfer, *alferra*, *alkhabuça*, *ama*, *ama-
bitchia*, *amaguiñarreba*, *amaiçuna*,
amexa, *amurraiña*, *anaia*, *ancea*,
andrea, *apeça*, *aphoa*, *apirilla*, *arana*.
FE-ko sarrera berrietan datoz besteok:
ahurpeguia, *arindua*, *arrau*, *aularie*,
asantua, *asantuz*, *asco*, *axeguiña*,
abrea, *acordua*, *aierua*, *aldarria*, *al-
detcea*, *alimatcea*, *alimua*, *allegrencia*,
antolalatcea, *arguiçaguia*, *arincea*,
arkha, *arraso*, *arriba*, *ahizpa*, *arron-
qui*, *arrantassuna*, *arthea*, *asinuca*,
aspilla, *atrebitcea*, *au,coa*, *amulsua*,
abrequeria, *abudoa*, *acenciaoa*, *acome-
tatcea*, *acordua*.

FE-tiko sarreretan gehituetarik ditu-
gu hauek: *achita*, *achiqui*, *almutea*, *an-
datcea*, *alocaríoa*, *atcea*, *ausart*, *agu-
rea*, *arraxaldea*. Azkenik, EF-ean
zirenetan oinarri harturik eratuak bes-
teok: *ahalguea*, *amodioxua*, *aitciña*,
arthaxua, *aisia*, *aisian da*, *azpicoa*, *az-
quen aldián*, *aberatxa*, *aberaxtassuna*,
abian da, *abiatcea*, *abiatu da*, *aço-
tatcea*, *adarailuztatcea*, *adarratcea*,
adimendua, *aditçaillea*, *agorcea*, *agor-
tassuna*, *aguerdura*, *ahaidetassuna*,
ahalic beranduena, *ahalic lasterrena*,
ahanz orduan, *ahogoçoa*, *ahotara*,
aitcinecoa, *aitciñaldea*, *aitciñamendua*,
aitciñatcea, *akhabança*, *akhabatu hu-
rren du*, *alchadura*, *aldaquança*, *alferric*.

Ikusi dugunez, orokorra eta handia
da EF-etik FE-ra ematen den aldaketa.
Eman berri ditugun aldaketen kopuru
eta adibideen atzean legerik edo joera-
rik den galdetu beharra dago. Gorago
ikusi dugu FEra igarotzen ez diren
hitzetarik portzentaia garrantzitsua
dela (% 41,81 A-n, % 54,00 E-n, %
44,44 F-n, % 40,44 H-n eta % 50,00 P-
n) partizipio edota adjetibo eta ize-
netan frantseseko genero eta, inoiz
edo behin, bakar / anitz diferentziak

gauzatu asmoz lehendabiziko hiztegi-
gian sortu sasibikoteena. Gainerako
galeren zatirik nagusiena ere azal
daiteke FE-rako bidean Harrietek
egindako garbiketaren arabera. Izan
ere berehalakoan nabari daitezke bo-
rondate horren ondorioak (cf. Lakarra
1991a, 1994a): *abondancia, frangancia*,
abondance / abundance, fragancia;
abandonatcea, largatcea, *abandonner*
/ abandonner, largatcea, etab. Hots,
22, EF-etik FE-ra bidean desagertua-
ren % 20,17. Orain arte aipatu bi saile-
tan sartzen ez direnak eta ordain age-
ririk gabe desagertutakoen honda-
rrean ondoko hauek ditugu: “*abiadura*,
joanhara cours, m.”, “*acta, patua acte*,
contrat, m.”, “*adardun cornart, m.*”,
“*affarma bail*”, “*aliaqua pasetemps*”,
“*apartatcea écarter*”, “*arçapezpicua*
archevêque, m.”, “*armada, jendeostea*
armée, f”, “*artea art, m.*”, “*ardita liard*,
m.”, “*azpia jambon, m.*”, “*asteleguna*
jour ouvrable”, “*avocata avocat, m.*”
eta “*ausiquitcea, mordre*”. Batek edo
bestek material iraulketan hiztegi-
gileari itzuria dirudi (hiztegi osoari begiratuaz
% 1-2); gainerakoek mailebu larriegiak
iruditurik baztertuak.³⁵

Gogoan izaki 93 direla ezabatuak
orotara eta 192 EF-eko hitzen kopu-
rura, % 13,03 litzateke gehienez ere
FE-ra igaro ez den edukin lexikoa;
oraindik ere beste hiruzpalau sarrera
kontu honetatik at utzi beharko geni-
tuzke, ordea, mailebu gordinegiak irudi-
turik kanporatuak bide direnez gero,
eta aztergai hartu ditugun gainerako
letretan ere ezabatua goiko azalpena-
ren bidetik doa.

Hiru sail egin ditut FE-ko gehikete-
kin: sarrera berriek osatzen dutena,
lehengo sarrerei egindako gehiketena

eta lehengo sarreretan oinarriturik
sortutakoena. FE-ko berrikuntza edo
aldaketak oro izateko gehiketa hauei
EF-ekiko kenketak erantsi behar; na-
hiago izan dut horiek aurreko atalean
aztertu argitasun gehiago lortu asmoz.
Alabaina, bien produktua da EF-etik
FE-rako bide osoa. Sarrera berrietako
gehiketena da A, F eta P letretan atal
honetako sailik handiena: 228 / 369,
41 / 54 eta 129 / 153, hurrenez hurren;
E eta H-n ere sarrera berrietako gehi-
ketak badira baina ez dira nagusi: 184
/ 404 eta 135 / 276. Bigarren gehiketa
moeta, txikiagoa eta txikiena guztietan,
ziren sarreren “hobekuntza” dugu
hauetan: EF-en zen hitza –mailebu
gehienbat– ez da ezabatu, baina haren
aldamenen beste berri bat gehitu da
hura baino garbiago edo zehatzago,
edota haren aberasgarri gerta ziteke-
na. Horietarik ditugu *airatcea*, *voler /*
voler, avec ailes, hegaldatcea, airatcea;
akhusatcea, *accuser / acuser, acu-*
satcea, gaineguitea; akhabatcea,
achever, finir / achever, neitcea, akha-
batcea; finir, akhitcea.

Aurreko atalean ikusi emaitzak ezin
hertsia loturik dakuskit Gramatikako
467. orrialdean eta hurrengo orrialdee-
tan Harrietek “gonbaratiboez”, hots,
funtsean eratorbide sistema osoaz,
emandako oharrekin.

Par mot *khoia*. *Onkhoia*, amateur des
bons. *arnokhoia*, adonné au vin. *ema-*
khoia, adonné aux femmes, &c.

Par mot *cara*. *Handicara*, tirant au
grand. *churicara*, tirant au blanc. *gorricara*,
tirant au rouge, &c.

Par mot *teguia*. *Arnotegua*, chai au
vin. *oguitegui[a]*, grenier à froment.
belhartegua, grenier à foin.

Par mot *caria*. *Eguincaria*, facile à faire.
emancaria, facile à donner. *harcaria*,
facile à apprendre, &c.

35. E- letretan ere badira garbiketaren arrasto nabarmenak: *errefusatcea*, *refuser / refuser*, *eza*
ematea; erreguelatcea, *regler / regler*, *chuchencea*, *amainatcea*. Ikus Lakarra 1994a.

Par mot *txua*. *dirutxua*, rempli d'argent. *arnotxua*, rempli du vin. *oguitxua*, rempli de froment, &c.

Par mot *dia*. *Ondia*, quantité de bons. *guiçondia*, quantité d'hommes. *harridia*, quantité de pierre, &c.

Par mot *tarra*. *Ontarra*, preneur, partie des bons. *gaistotarra*, preneur, partie des mechans. *handitarra*, preneur, partie des grands, &c.

Par mot *garria*. *Handigarria*, qui aide à agrandit. *edergarria*, qui aide à embellir. *onexgarria*, qui aide à aimer,

[472] Par mot *corra*. *Emancorra*, qui donne facilement. *irricorra*, qui rit facilement. *erorcorra*, qui tombe facilement, &c.

Par mot *bera*. *Egosbera*, facile à être bouilli. *bihotzbera*, misericordieux. *siñexbera*, credule, &c.

Par mot *gorra*. *Bihotzgorra*, cruel. *egosgorra*, difficile à être bouilli. *siñesgorra*, incredule, &c.

Par mot *duna*. *Diruduna*, qui a de l'argent. *ontassunduna*, qui a du bien. *etcheduna*, qui a des maisons.

Par mot *bidea*. *Salbidea*, debit. *erosbidea*, commodité pour acheter. *minçabidea*, occasion à parler,

Par mot *diña*. *Emandiña*, tant qui se peut donner. *ekhardiña*, tant qui se peut porter. *errandiña*, tant qu'on pent dire, &c.

Par mot *tiarra*. *Handitiarra*, qui est souvent avec les grands. [473] *edertiarra*, qui est savant avec les beaux. *eliçatiarra*, qui frequente les Eglises, &c.

Par mot *guiçuna*. *Erranquiçuna*, critique. *eguinquiçuna*, l'action de faire. *emanquiçuna*, l'action de donner, &c.

Par mot *guna*. *Handiguna*, un peu de grandeur. *onguna*, un peu de bonté. *ederguna*, un peu de beauté, &c.

Par mot *sguia*. *Cuiçonsquia*, l'homme de peu de merite. *handisquia*, grand de peu de merite. *onsquia*, bon de peu de chose, &c.

Par mot *squilla*. *Etchesquilla*, la maison de peu de valeur. *lursquilla*, la terre de peu de valeur. *baratcesquilla*, le jardin de peu de valeur, &c.

[474] Par mot *kharca*. *Çalhukharca*, à qui sera plus souple. *ikhaskarca*, à qui apprendra mieux. *cantakharca*, à qui

chantera mieux.

Par mot *gueia*. *Etchegueia*, material pour bâtir. *uncigueia*, material pour faire des navires. *oihalgueia*, étoffe pour faire du drap, &c.

Par mot *caria*. *Makhilacaria*, qui bat à coup de bâton. *ezpatacaria*, qui bat à coup d'épée. *harricaria*, qui bat à coup de pierre.

[475] Par mot *quidea*. *Adinquidea*, qui est égal en âge. *icenquidea*, qui est de même nom. *handiquidea*, qui est égal aux grands, &c.

Par mot *oste*. *Jendeoste*, troupe de gens. *diruoste*, somme d'argent. *ardiosten*, troupe de brebis, &c.

Par mot *gua*. *Adisquidegua*, la raison, d'amitié. *exaigua*, la raison, d'inimitié. *samurgua*, la raison, de querelle, &c.

Par mot *guiña*. *Haurguiña*, qui menage les enfans. *etcheguiña*, qui menage les maisons. *çamalguiña*, qui menage les chevaux, ou maquignon, &c.

Par mot *tara*. *Ahotara*, bouchée. *orgatara*, charretée. *uncitara*, ce qu'un navire parte une fois, &c.

Par mot *queta*. *Diruqueta*, chercher ou porter de l'argent. *arnoqueta*, chercher ou porter du vin. *haraguiqueta*, chercher la viande, &c.

[476] Par mot *quetaria*. *Diruquetaria*, celui qui porte de l'argent. *arnoquetaria*, celui qui porte du vin. *haraguiquetaria*, celui qui porte de la viande, &c.

Par mot *galea*. *Logalea*, l'envie de dormir. *goragalea* l'envie de vomir. l'envie de grater, &c.

Par mot *guia*. *Guiçonquia*, masculin ou de l'espece de l'omme. *emastequia*, féminin ou de l'espece de femme. *ardiquia*, de brebis ou de l'espece de brebis.

Par mot *aldia*. *Janaldia*, tour de manger. *edanaldia*, tour de boire. *erranaldia*, tour de dire, &c.

Par mot *guiro*. *Belharguiro*, le temps propre pour croître les foins. *mahaxguiro*, le temps propre pour croître les raisins. [477] *oguiguiro*, le temps propre pour croître les froments, &c.

Par mot *thirian*. *Eliçathirian*, aux environs de l'Eglise. *etchethirian*, aux environs de la maison. *eguerdithirian*, vers le midy,

Par mot *anča*. *Diruanča*, ressemblance de l'argent. *urreeanča*, ressemblance de l'or. *guiçonanča*, ressemblance de l'homme.

Par mot *çatpena*. *Oguiçatpena*, abondance de froment. *arnoçatpena*, abondance de vin. *sagarçatpena*, abondance de pommes, &c.

Hiztegietako jokabidearen eta gramatikako dotrinaren artean den lotura begibistakoegia da hemen luzatu beharrik izateko. Antzekorik lehenago ere kausitu ahal izan dugu Pouvreau edo Urtez aritu garenean; Larramendirenganaino garamatzen bidean Harrietek suposatzen duen urratsaz ohartzeko aski bekit hemen *-di* atzizki aipatuan dakuskigun hiru eratorriz ohar-tzea: *Ondia*, *guiçondia*, *harridia*. Esan beharrik ba ote hirurak direla lehen-dabiziko agerraldi?³⁶

5. Larramendiren hiztegiko hitzberriak

Har ditzagun Azkuez geroz hain ospe eta omen txarra duten hitzberriak, "neologismoak".³⁷ Usu azaldu ohi da idatzirik hiztegiko erdal egokitzapenak betetzeko asmo hutsez asmatuak direla, *pour épater*, azken finean. Baina ez da horrelakorik; berak baitu aitortzen, aldarrikatzen hobe, —eta gazteleraz aldarrikatu ere, etsaiek ulertzeko moduan— "voces facultativas", hots, orain "hitz teknikoak" deituko genituzkeen horiek, guztiak asmatu dituela (*HH*, xlix). Hori, dirudie-

nez, garai hartan gero baino hobekia-go ikusia bide zegoen; hona, bestela, bide berdintsutik abiatu zen Etxeberriker zer zioen: «cilhegui bada erraitea *gucurtatcea* cergatic ezta erranen *eguiatzatcea* ? eta *handizatcea* ?» (Urquijo 1907: 102) edota, pixkat aurrerago, orokorki hitzegiten duelarik, hitzberriak sortzeko ahalmena, hain zuzen, hizkuntzaren askatasuna lortzeko eta morrointza apurtzeko beharrezkotzat edukiaz, hitzberriak ez ezagutzearren gaitzesten dituztenen kontra (guztiak ere ezin ezagut daitezkeela markatu ondoren) haiek euskara oraindik den baino gatibuago bilakatu-ko bailukete (ibid.; cf. Lakarra 1996b).

Ez dira gauza bera, jakina, Larramendi bezala, hiztegi orokor bat egitean kultur berbak oro asmatzen ihardutea premiak berdintzeko eta, noizean behin, bat edo beste sortzea mementuko beharrari aurre emateko euskaraz idatzi zutenek —trebetasun eta ausardia ezberdinez—³⁸ egin legez; alabaina, bi joerak ditugu, azken finean, hizkuntz maila landu baten erakuntzaren lekuko. Badirudi, gainera, hiztegi-gile zaharrak ere, Pouvreau kasurako (ikus gorago), aritu zirela Larramendi baino lehen beren hiztegietako hitz berriak asmatzen hitz arruntei atzizki edo aurrizki emankorrek ezarriaz. Ez da, beraz, Larramendi bide honetatik abiatu zen bakarra, ez lehen, inor baino urrutiago joan bazen ere bertan barrena. Larramendi eta Etxeberri irizkide ditugu:

36. Azterketa zabalago baterako eta hitz berriketan erabili gainerako atzizki, posposizio eta aditzetarako ikus Lakarra 1994a-ko edizioa.

37. Ohar bedi mende hasierako garbizalekeriaren eragina erabat, inoiz uste bezala, uxatua balitz, hitz honek gure artean ere beste zeinnahi garai eta herritan adierazi duena adierazi behar zukeela; ez da horrela, ordea, ongixko dakigun bezala. Ordez edo, badirudi mailebuak ez direla sartzen "hitzberrien" artean. Ez naiz hemen gertakari diferente hauentzat eta ingurukoentzat deitura berriak sortzen saiatu, beharra larria bada ere, izenaren aurretik izanaren gakoa bainekusan.

38. Ez naiz hemen arituko Larramendirenaz —ez baitzait arlorik interesgarriena iruditzen—, nahiz eta azken atalean oharren bat izan horren ikerketa bideratu asmoz; ikus Azkarate 1992 ere. Cf. «los estudiosos suelen coincidir asimismo en un hecho de importancia en relación con ese "privilegio

El bascuence ha conservado la virtud de fabricar voces nuevas, compuestas de sus fecundísimas raíces, y el derecho de apropiarse y adoptar como suyas otras muchas de diferentes lenguas para significar nuevos objetos y ser riquísima entre todas (DT, xxix)³⁹

Saratarrarekin bat datorrela honetan ere, ez du onartzen hiztun arrunt eta landugabearen usadioa hitzberrien epailatzat; izan ere ez dira harentzat sortuak eta, gainera, pixkanaka-pixkanaka ezagutuko ere ditu (gogora Mendibururi egin gutuneko «Etzaitzátela tóntotzarren eráusiac ozpindú...»):

Dirán que esas voces no se entienden. Lo 1º no son voces del vulgo, sino facultativas, y basta que las entiendan los profesores de las ciencias, y es también lo que sucede a las voces griegas y latinas correspondientes. Lo 2º importa poco que no se entiendan al principio, porque con el tiempo y la repetición se entenderán fácilmente. Lo 3º aun para el vulgo son más perceptibles estas voces bascongadas, *jaincoquindea*, *izarquindea*, *ceruquindea*,

eraquindea, que no las correspondientes *teología*, *astrología*, *uranología*, *cronología*, porque en estas nada les suena a bascuence y en aquellas sí. (DT, xlv)⁴⁰

Ez mailebatzez baina bertoko erroetarik –jatorrizko zein bertakotuetarik– hitzberriak sortzeko arrazoioak ez dira mezprezagarriak edo haren eta ondo koen garbizalekeria itsuak halabeharrez erakarri ondorioa, bibliografian ikus daitekeenaren aurka; ezer izatekotan Larramendiren proiektuaren, kultur proiektuaren, aldeko lekukoak genituzke, zalantzarik gabe (cf. Lakarra 1985).⁴¹

Larramendiren helburua hizkuntza guztiek jakintza eta teknologiaren aurrerapenen oihartzun eta isladapenik agertu nahi edo ahal duten neurrian sentitu ohi duten behar eta premia, hots, hitzberriena, asetzea dugu:

Además del lenguaje vulgar y de sus voces pongo en este Diccionario las voces que pertenecen a las Facultades,

---

profesional” de que habla Guilbert. Me refiero al reconocimiento, también bastante generalizado, de las muy “peculiares libertades” ejercidas sobre el código de la lengua por parte de los escritores en la acuñación de nuevas formaciones léxicas. En opinión de algunos autores, tales libertades pueden llegar en ocasiones a trascender, cuando no a violar de forma manifiesta, el límite de potencialidades toleradas —y tolerables— por el propio código» (Mayoral 1988: 381).

39. Bai bataren eta bai bestearen idazkietako baieztapenetan geuk bereizi behar dugu, beraiek ez baitute hori beti ohartzen, noiz ari diren euskararen *botereaz* eta noiz *egoeraz* (cf. Lakarra 1995a, 1996b). Argi dago azken finean bigarren hau lehenengoari egokitu nahi diotela, horretarako euskaldunak zeutzan lozorro eta trebetasun faltatik altxatuaz.

40. Ematen duen azken arrazoia (4.a) 3.aren antzekoa da: «ninguno hay que explicada una vez la voz bascongada no se quede con ella, y esa su significación, v.gr. *jaincoquindea deritza jaincoaz, ta jaincoaren gauzaz hitzeguiten duen jaquindeari...*» Ikus honetaz beherago atzerriko zenbait kidesun.

41. Bestenaz, batez ere esango nuke, aztertzaileen edota kritikoen ezagutzan ez ote bide horren arrarotasun edota desegokitasuna? Badirudi parekoak bilatzen neke edo saio gutxi izan dela eta erkagai interesgarri ezagutu beharrak aipatzeko direla literaturan. Izan badira, ordea, eta hizkuntza finougriok, suomiera eta hungarierak aipatuki badute beren lexiko berrikuntzaren historian (eta oro har beren historiaren hainbat alderditan) euskararen kasuan argigarri gerta daitekeenik. Ezer baino lehen, komeni da markatzea hizkuntza “txikiak” direla, familia eta tradizio nagusietarik atetikoak, berantiarak ofizialtasun eta estandarizazioan, literatur produkzioan ere ez euskara baino goiztarrago suomieraren kasuan, gai eta generoei dagokienez euskaraz tratatuetarik beste edozein baino hurbilagoko ditugu. Gaietik, beren gramatika egiturak (eransle atzizkiberak, ia aurrizkigabekoak) gonbaraketa arrazoizkoago bilakatzen du, beste inguruko eta urrutixeagoko zeinnahirekin egin daitekeenaren hainbatean gutxienez; cf. Sauvageot 1971 eta 1973.

Artes, y Ciencias. En quanto a estas en un sentido puede decirse que el bascuence es pobre y que no tiene voces ningunas suyas, y en otro sentido puede, y debe, decirse que tiene todas las necessarias proprias de sus raíces y origen. En el primer sentido el bascuence no ha necesitado de voces proprias ni agenas, porque ninguno ha hablado ni escrito en bascuence en las Facultades y Ciencias, ni ha pensado que sea lengua oportuna para hablar en ellas. Ahora está en otra disposición el bascuence y en punto para hablarse en cualquiera Ciencia y Facultad; y es la ocasión de buscar las voces oportunas que hasta ahora no ha tenido o tomándolas de otras lenguas, o inventándolas, o formándolas de sus fecundas raíces, según lo que dice Cicerón. (*DT*, xlii-xliii).⁴²

Euskararen kultur gaietako tradizioezaren kexua, jakina, goragotik zertorren, Etxepareren («nola batere ezten asaiatu bere lengoaje propioaren faboretan heskuaraz zerbait obra egitera») eta Axularren («Baldin egin baliz euskaraz hanbat liburu nola egin baita latinez...») eta kontrajarri ohi zaion Tartasen («hanko euskarak dü ogena eta ez euskaldünak») obrak berme.⁴³ Hau, jakina, ezin da betikoz asetu, Fenixa bezala suntsitzen ez den izaki horietakoa baita; alabaina, mende eta garai batzuetan besteetan baino

gorriago da, hain zuzen ere hizkuntzan islatu nahi diren aurrerapenak edo aldaketak larriago diren neurrian.

El P. Esteban de Terreros y Pando (1707-1782), jesuita, como es bien sabido, tradujo el *Espectáculo de la naturaleza* de Pluche, no sin pocas dificultades, pues no siempre encontraba los términos necesarios para poner en español los que empleaba el francés. Como el mismo explica, ello le llevó a tomar la determinación de formar una especie de índice o vocabulario donde estuvieran contenidos esos términos. Los inconvenientes con que se tropezó Terreros no deben sorprendernos por cuanto la falta de léxico científico es un mal que arrastra nuestro idioma desde el Renacimiento hasta nuestros días.⁴⁴

Ez da esan beharrik nolakoak izan zitezkeen kultur gaietan berri eta arrotzen Larramendiren garaiko euskararen. Premia horri eman zion aurre Larramendik, bere erara eta bere ahalera, eta hor dute beren oinarri eta azalpen haren neologismoek.

Larramendiren hiztegiak mintzatzean hitzetik hortzera azkar etorri ohi denez gero hitzberrien aipua, konpli da noiz, nola eta zertarako asmatzen eta sartzen dituen hitzberri horiek ikustea. Ikerketa faltaz edo, ahaztu edo gutxie-

42. Ikus Lakarra 1992a-n aipatu Baldiri Rexach Catalunyako lekukotasun baterako. Kikero eredu zen hemen eta landa, cf. Barber (1976: 33) Ingalaterrako adibideekin.

43. Cf. «[...] en este sentido no puede el bascuence llamarse lengua erudita, sino con restricción; porque exceptuando los pocos libros, de que luego voy a hacer mención, no tiene otros en que se ayan enseñado o escrito las Artes y Ciencias. Esta no es culpa de la lengua, sino de los que no han querido hablar en ella [...]» (*HH*, xxxjv, oihartzun nabarmenarekin). Etxeberri Axularren hitzak errepikatzen ditu ia oso osoan (ikus aurrerago) eta bere aldetik eransten ezen «hainitz gauça hitzcuntça arrotcen itçalaren azpian guretçat ehortciric ceudecinac, Sarac escuaraz arguitara emanic, eraguin tuela Escual-herritçat: non arraçoinequin erran baiteçaquet, Escual-herrico Athenas Sara Lauuridin» (Urquijo 1907: 152).

44. Manuel Alvar Ezquerria, "Presentación" v-vi in *Diccionario castellano con las voces de ciencias y artes y sus correspondientes en las tres lenguas francesa, latina e italiana: su autor el P. Esteban de Terreros y Pando*, Madril 1786 (facsimila 1989). Terreros-ek gazteleraren errumestasuna (eta, bidebatez, frantses eta ingelesarena) salatu baino lehen aspaldiko *topos* den —Larramendik ere badakar hitzaurrean— latinarena markatzen du (ij). Lázaro Carreter-ek bere liburu ezagunean (1949: 276) Terrerosen hiztegia itzulpenaren eta "casticismo"-aren arazoarekin lotzen duela markatu ondoren

tsi egin da *HH*-ak garai hartako eta lehenagoko euskarari buruz eman lezakeen lekukotasuna, Mitxelenak (1961, 1970) aztertu eraskinez landa. Alabaina –eta hau garbiago agertzen da euskara-gaztelera hiztegia dazagunetik– *HH*-an gutxiena da asmatua eta gehiena herritik eta autoreetatik bildua. Jadanik Caro Barojak markatu zuen bere aberastasuna itsasgaiei dagokienean; ez dut uste beste sailetan ere urriago datekeenik, eta oparoa dugu arkaismo eta are hapaxetan. Bere hiztegian lehenik onartzen dituen hitzak ezagutzen zituen liburuetan irakurriak eta herritik jasoak dira; bi sailotan, gainera, euskalki guztietarik hartuak, batekoak bestekoaren osagarri izan litezen eta erdara alperrik eta berba jatorren kaltetan jo beharrik izan ez ledin (*DT*, xxviii-xxlviii; honetan ere Etxeberriekin (399) bat dator). Egoera hau gainditzeko jartzen ditu hiztegian, inolako euskalki bereiztasunik gabe, bildu ahal izan dituen euskarazko hitz guztiak, Euskal Herri guztietara zabal litezen eta denetan ezagut. Hauen ondoren erdaratiko mailebu bertakotuak sartzten ditu eta, azkenik, soilik zientzia eta tekniketarako, berbak asmatzen. Hauek bai, guztiak asmatzen ditu, euskara gai horietan oraindik saiatu eta trebatu gabe baitzen: «El bascuence no ha necesitado...».

6. Hitz berriak sortuaz

Ez da, dakidanez, Mitxelenak Eranskinean egindako iturri bilaketa *Hiztegi Hirukoitza*-ren gorputzean burutu, ez eta gehiegi aitzinatu ere (cf.

orain Urgell-prestatzen). Horrelako eginkizun baten berezko zailtasunez landa, nago bazela horren falta zuritzen zuen aurreiritzirik: hots, *HH*-ean azken finean iturri nagusia ez litzateke L-ren beraren Minerva baino, dena edo gehiena asmatu baitzuen. Lakarra 1994a-n Harrieten adibidearekin erakutsi dudanez –eta alorra ez da inondik ere agortua– *HH*-ean ere iturriak, ahozkoak eta idatziak, erabili ziren eta filologo lanerako gogo faltak edo baino ez du azaltzen (ez zuritzen) zabal eta zehatz horko sarreren iturburuak aspalditik ez ezagutua. Hemen, ordea, besterik zait axolazko. la segurtasun osoz, Harrietengandik hartutako hitz anitzen artean dira hurrengo eskukadak:

L	:	H
acto, eguiña,		<i>eguintza</i> : action, <i>eguiñça</i> .
adolescencia,		<i>gaztetasuna</i> , gazte-dem-bora, gazteera, gazteenera: adolescence, <i>gaztetassuna</i> .
amor,		<i>amodioa</i> , amorioa, <i>naicundea</i> , amaera, maitaera, amorea, onesguna, onirizcoa: amour, <i>amodioa</i> , <i>nahiqundea</i> .
amoroso, maitatia, maitatsua, onestia,		<i>amodiotsua</i> , biotzutsá, amutsua: amoureux, amodiosa, <i>amodioxua</i> .
anciano, anciñacoa, agure zarrá,		<i>adintsuá</i> , adinandia: ancien, çaharra, <i>adinxua</i> .
austeridad, mortificación,		<i>hildurá</i> , illerazqueta: appesantissement, <i>hildura</i> .

Hitz eratorriak, konposaturen bat halaber, ditugu hartutakoen artean. Euskal hiztegi gintza historikoaren egoera hitsak –eta *HH*-aren eraikuntzaren inguruko aurreiritziek– eraman gaitzakete bere aldetik asmatzeko

---

honela jarraitzen du Alvar Ezquerri-k: «El repertorio de nuestro lexicógrafo es una sorprendente conjunción de la amplitud de criterios para acoger términos acuñados fuera de nuestra lengua junto a voces patrimoniales del idioma. Quiero insistir en este aspecto, pues la idea generalizada que se tiene del diccionario es que se trata de de un vocabulario científico y técnico, cuando, en realidad, es un diccionario general de la lengua enriquecido con cuantos términos específicos de las artes, ciencias y técnicas pudo allegar el autor.»

gogo gehiegirik gabe hor ezarri hitz zenbait L-ri leporatzera *HLEH*-an egin bezala. Ikusia dugunez, ez hari ez euskal hiztegi-gile zaharrei beharbada zama nekosoia ez iruditu arren inoren hitzena, are inoren asmakizunena, benetan gertatua ez da hori, dakigunez. Segidan datozenak ere Larramendik *HH*-ean egiten duen H-ren erabilerari dagokionez parekagarri dira eta eredu hura erabiliak baino ez dakar andoaindarrarenean azaltzea:

L : H

abatimiento, *beeratzapena* (id s.u. baxeza), beeratzea: abaissement, *beheramendua*.

abundancia, ioria, iyoria, ioritasuna, iyoritasuna, ugaria, ugaritasuna, naroá, narotasuna, *francotasuna*: abundance, *fragancia*.

abreviatura, *laburrera*, chaburrera: abbreviation, *laburqunça*.

acomodar, componer, maneatu, compondu, zucendu, *onguitu*: acommoder, *onsatcea*.

aseguración, segurutzeta, *segurundea*, bermea, bermegoa: assurance, *seguramendua*.

Ikus daitekeenez, L-k oinarriak onartu arren, atzizkiok (*-mendu* agerriki) ez bide gogoko, eta bestez ditu aldatzen. Hertsian hitzberriok L-ren sorkuntza

direla esango bada ere, zehaztasunak moldaketa baino ez direla kontuan hartzera garamatza: *frankotasuna* (*XVIIe.a., 1809) eta *ongitu*-ren (*XVIIe.a., 1782) historian (eta lekukotasunen balioaren epaiketari) garrantzia poxia duela deritzot *franganzia* eta *onsatu*-ren H-ko ereduak.⁴⁵

Idazkera landuaren tasun markagarri-errietarik delarik atzizkien erabileraren ugaltzea ezagun denez,⁴⁶ eta ez izaki atzizki bakoitzaren zedarriztapen tinkoegirik, usadio bereziak aurki daitezke egileen artean bai atzizki hautapenari eta baita atzizki bakoitzaren balioari doakionez. Honela bada idazle-leen artean, areago haien zabaltzaile diren hiztegi-gileenean. Eginkizun emankor dugu atzizkiak arrasto edo aztarna gisa erabiliaz ondutako euskal hiztegien azterketa historikoa. Oraindik behar bezala xurgatu ez den iturri honen balioaz jabetzen gaitu *E* eta *H*-en azterketak: ikus *-kuntza* eta *-katu* atzizkiez Lakarra 1991. Nekez azal daiteke alde larri hau –eta gertakari beraz ohartzen gara gainerako deribazio atzizki garrantzitsuenei (*-ada*, *-ara*, *-ari*, *-bide*, *-dura*, *-(k)eta*, *-gabe*, *-gari*, *-gin*, *-go*, *-kor*, *-kuntza*, *-lari*, *-men*, *-mendu*, *-ntza*, *-pen*, *-tasun*, *-tsu*,

45. Testukritika liburuetan (cf. Lakarra 1988, 1991 eta erreferentziak) ez da eriden ohi gauza handirik hiztegiez. Hertsian hertsian, ez dira *testu* (hizkuntz historialariek, gure artean *HLEH*-ak edo *OEH*-ak, esaterako bereizi ohi dute testuen lekukotasuna eta hiztegi-giletatikoa), eta beraz, ez dagokie testukritikalariei haien azterketa. Alabaina, pentsaketa apur batek erakutsi liezaiguke nekez onar dezakegula honelakorik. Hasteko, edizio eta eskuizkribu diferenteen arteko ezberdintasun anitz hiztegi arazoak dira, hitz aldaerak, sinonimia arazoak, arkaismo eta berrikuntzak, etab.; bestetan kopiagile, moldatzaile edo argitaratzailearen batek delako testu bat prestatzeko halako edo holako hiztegia erabili du. Azkenik, ez da zaila ikustea hiztegien azterketa filologikoak badituzkeela lexikografia hutsez landako emaitzak (iturriak zehazteko orduan, esaterako); ez bide da ezinezko, bestalde, hiztegien azterketan testukritikaren ariketatik ateratako ezagutzaren bat edo beste interesgarri izatea, eta are, seguruenik, alderantziz. Huts bateratzaile eta irakurketa hobeen erizpideez gainerakorik erants dezakegulakoan nago eskuartearen ditugun azterkizunetarik abiatuz.

46. Bere laburrean ezin argiago da honetaz Sarasola 1986; hurrengo aipua § 3.etik hartu dut: «Ez dut hau aukerarik egokiena literatur hizkuntza baten aurrerabidea baldintzatzen duten alderdi guztiez aritzeko. Baina bada bat euskal literatur hizkuntzaren bilakaeran ene ustez frogarri gertatzen dena, orain arte egin zaion hutsaren hurrengo jaramona gorabehera. Euskal atzizki-sistemaren bilakaera eta aurrerabidea da. Izan ere koerlazio guztiz garaia bide dago literatur euskalki baten eratzearen eta bertan gertatzen den hitz eratorrien kopuruaren artean».

-*tzaile*, etab.) doakienez— soilik bi zatien tamainan oinarrituaz, EF bestearen erdia pasatxo baita, gramatikako 268-323 eta 324-440. or., hurrenez hurren. Berariazko borondatea kausi dezakegu FE hiztegian atzizkibidezko deribazioz sortzeko EF-n peitu ziren hizkuntza jasoago baterako berbak.

Lakarra 1985 eta 1992a-n erakutsi bezala, ezin jar daiteke zalantzan Larramendiren asmoa edo “seriotasuna” berak (edo jarraitzaileek) Hiztegian asmatutako hitzberriak erabili ez zituelako, edota hainbatetan aipatu Hiztegiaren egituragatik (erdarareuskara). Iritzi guzti hauek akats bakarra baina larria dute: ez datoz datuekin bat. Testuez landa, bihur gaitzen L-ren euskara-gaztelera hiztegiara: *HH* egin ondoren —«hutsuneak nola edo hala betetzea» bazen helburuzertarako sar ondorengo zerrendakoak?

desaguertu, desaparecer
desizurritu, desapestar
desaguiria, desaguerria, desaparecimiento
deserruquitua, desapiadado
desbecerotu, desaparroiarse
desoincastu, desapiolar
desitsascuna, desapego
desarreta, desaplicación
desprestataua, desprevenido
desalpegoa, desapoderamiento
desprestamena, desprevención
desalpetu, desapoderar

Ezin esan aurrizki horren bitartez sortuak salbuespen direnik: *darraicoya* “circunstante”, *darraicotu* “circunstanciar”, *daquireguia* “colegio, casa de ciencias”, *daquireguitarra* “colegial”, *daquireguitua*, *eleiza* “colegiata”, *damuquidatu* “condolerse”, *dauquidatu*

“contener, incluir” bata bestearen segidan dira (Altuna 1967: 266) eta baita *arartequida(goa)*, *araudea*, *arauquida(tu)*, *arrendea*, *cicoiznaitia*, *contuteguia*, *contuquintza*, *contragoyaquindea*, *contraegosgarria*, *contraegotu*, *contraera*, *contraantea*, *comentuarquea*, *ciazaldea*, *ciazaldaria*, *ciamartea*, *ciamartu*, *ciazaldu*, *equidaria*, *equidaquintza*, *equiñartaria*, *goaditu*, *goadia*, *goaditsua*, *gorputzquidea*, *gozagaindu*, *hirurquia*, *hirurbana*, *hirgantia*, *hirgaña*, *hitzaurquea*, *hitzerosa*, *hitzerostu*, *hitzaquida* eta beste hainbat eta hainbat (ikus Lakarra 1985 eta 1992a L-ren testuetakoez).⁴⁷

7. Mailebuak

Larramendik “sabindarrekin” dituen ezberdintasunak ez dira soilik hitzberrietara mugatzen, jakina. Garbizale zen Larramendi, noski, eta behin eta berriz iharrosi ohi zituen halako ahuntzerdara, euskara, gaztelera eta beste hizkuntzen nahaste mordoiloak, lehenago Etxeberrik egin bezala. Horrelako anitz eriden daitezke, ez soilik hiztegiaren hitzaurrean, baina baita *Corografía*-n edota Mendibururi egin hitzaurre-gutunean ere. Haatik, ezin har dezakegu bere pentsamoldea eta jokaera garbizalekeriaren lekukotzat. Gure artean garbizaleek azkenotan arrakasta ez begiramen handirik izan ez dutenez gero, komeni da garbitasuna eta garbizalekeria bereizten hastea L-k —lehenago Etxeberrik bezala— ez baitu ezer bigarrenetik. Mitxelenak (1983: 21) ohartarazi duenez, Akademien garaian bizirik, halabeharrez zatekeen garbizale euskara hizkuntza landuen sailean sartzeko.

47. Testuko zenbait pasartetan eriden daitekeenaz landa, hitzberrien eta kultur edukinen artean den lotura zuzenaz aritu naiz Lakarra 1985 eta 1992a-n; orobat Larramendi eta “ondoko garbizaletasunek” dituzten ezberdintasunez, euskal tradizioaz (lexikoaz zein zabalagoaz) duten ikuspegiaren aldetik.

Ongi zekien L-k *irriscatu, arrimua, arrimatu, arroba, arrogancia, arrojua, arte, artemisia, asma, asaiatu, cerraztu, estandarte, ibero* eta beste hainbat eta hainbat hitzi euskal etimologia eman arren latinetik eta erromantzeetarik berba anitz zuela euskarak; pentsatzekoa da, gainera, euskal etimologia ez ote zien emango taktika maltzur bezain eraginkor batez, «zorrak hartzeko bihurtuaz» Mitxelenak definitu legez (1983: 22, 1984a: 14), euskaldunek beren lanetan erabil zituzten haien etorkiez axolatu gabe; bada honen aldeko frogarik bere jarraitzaileengan (Egiategi, Lore Jokoetakoak, Iztueta, etab.). Pagolak dioskunez (1984: 55) «esta fidelidad a Larramendi permite además utilizar con toda tranquilidad palabras caste-llanas legitimadas por él, cuyo uso en purismos posteriores sería impensable». Kontu honetan agertzen duen jarrera ezin garbiagoa da eta lekukotasunak ugariak: har dezagun, esaterako, Mogelek luzaz eta hitzez hitz bere lehen liburuan —eta Orixek 1929ko hitzaldi famatuan— aipatuarren zorigaitzez ezagunegi ez den testu batetik, Mendibururi hitzaurre-gutun bezala bidali zion testu hain eder zein interesgarritik. Ez dut uste inola ere mezpreza daitekeenik hone-lako aldarrikapenik; belaunaldi horretako idazlerik garrantzitsuenaren lehen obraren aitzinean eta belaunaldiaren aitapontekoak egin dugu. Gai berbera ukitua zuen jadanik, eta bi aldiz gutxienez, Hiztegiaren hitzaurrean; bata, han sartu hitz arrunten berri ematean:

Entre las voces vulgares del bascuence, pongo muchas que en propiedad no son bascongadas ni de origen suyo, pero que las ha hecho propias suyas por el uso y por la virtud que como lengua viva tiene de apropiárselas y adoptarlas.⁴⁸

Hauen artean, ordea, bereizketak egiten ditu, eta oso zuhur egin ere: guztiz onartzen ditu beste hizkuntzetan bezala gauza berri edota kanpotik etorriei dagozkienak, baita *santu, pena* eta holakoak, hots, beren euskal ordaina izan arren jadanik hura baino hedatuago eta ezagunago direnak; haatik, kanpo uzten ditu sermolari txarren eta elebidun baino euskaldun gaiztoago ziren mihietan entzun ohi erdarakadak. Hitzaurrearen aitzinean ere, hiztegiaren eskaintzan bertan, ukitzen du erdaratik hitzen kontu hau:

Esta incorrupción o inmortalidad del bascuence no nace de estar el sitio escondido a los ojos humanos, como el del paraíso... Pero ni aun ellos mismos [los guipuzcoanos] aunque suelen volver a su patria imbuidos de otros idiomas, aciertan a alterar la constancia de su nativa lengua. Si algunos vocablos forasteros se han introducido en el bascuence, sólo es en la forma y ritualidad con que tal vez algunas personas extranjeras obtienen naturaleza en esta provincia, probando hidalguía y sujetándose a las leyes del país en un todo: al modo que en otro tiempo los romanos dieron naturaleza a varios nombres griegos y de otras naciones, sujetándolos á la inflexión latina y enriqueciendo su lengua sin mudarla.⁴⁹

48. Gogora bedi Mendibururi egin gutuna eta gonbara bitez Ibarren epaiketa zorrotzegiarekin: «preocupado él mismo [Larramendi] por el “aspecto visual” de las palabras —único perceptible a los *inquisidores extraños* que interesaba confundir— no sólo supeditó a esta preocupación el *Diccionario*, su obra más trascendental, sino que por el ascendente de su autoridad dejó enquistado el funesto prejuicio en las inteligencias de una infinidad de discípulos» (Ibar 1936: 120). Orixe ongi konturatu zen, aldiz, Mendibururi egin gutunak zuen garrantziaz eta bai 1927 eta baita 1930ean ere aipatua zuen.

49. Dotrina bertsua dago Etxeberriengan, gizarte metafora gabe. Gramatika erregelek hiztegi hitzen aurrean duten lehentasuna nabarmen azaltzen da; cf. Lakarra 1996-b eta prestatzen-a.

Lakarra 1985-ean erakutsi nuen dagoeneko ez zela zuzena Aranaren aitzindaritzat joaz Larramendi garbizaletzat izatea hari buruz zenbaitetan irakurri legez: «primera raíz del carácter teórico y purista que siempre se ha dejado sentir en el tipo de idioma utilizado por la literatura vasca meridional», «arraigando en el sentimiento vasco la semilla –y plaga– de los puristas de principios del XX». Hitzberriak zertarako nahi zituen ezaguturik eta orobat gainerakoetan eskatzen duen erdiko bidea, zail egiten da pentsatzea L-ren hiztegian “usain jatorra” mantendu asmoz mailebuak ez direla izango pentsatzea. Lehendabiziko orrialde dozenan eta begi kolpe arin batez hauek aurkitu ditut esaterako: *abadesa, abadesea, abadia, abadearen barrutia, banderaduná, banderatua, abaninoa, abarcatu* (“abarcar”), *abeceá, abettoa, bezatu, abiatu, bigoteduna, abilidadea, testamentu bague, bizcochatua, ablativoa, abollatu, abollatzallea, abollantza, abollatzea, bolsatua, botiñatua* (“abotinado”), *botoitu*. Azkueren galdera ikurrik ez antzeko salatzailek gabe dira, orobat, “cielo” *cerua*, “iglesia” *eleiza*, *eliza* “ley” *legue* eta beste. Izan ere L-ren usadioa aski urruti gelditzen da XX. mende hasieratik zabaldu diren, baina ez bakar ez lehen diren, (ustez bederen) ezagunagoetarik. Garbizale izan arren ezin L garbizalekeriaren eredutzat jar eta Mitxelenak (1983: 21) ohartarazi duenez, Akademiaren garaian bizirik, halabeharrez izan zatekeen garbizale euskara hizkuntza landuen sailean sartzeko. Akademiak gogoratzen zaizkigunez gero garaiko giroaren erakusgarri, komeni bide da Gili Gaya-k (1963: 18 hh) Espainiakoaren lexikografi lanaz esandakotik zer edo zer hona ekartzea:

(...) hay que tener en cuenta que la preocupación académica esencial en aquel momento era el *casticismo*, entendiendo esta palabra en su sentido rigurosamente etimológico de *castizo*, lo que pertenece a la *casta*, lo patrimonial o lo que es claro y propio. Por no ser claras ni propias se desechaban las extravagancias no castizas del último barroco. Este concepto de *casticismo* pertenece sobre todo a la primera mitad del siglo XVIII, y no debe confundirse con el *purismo* que sobreviene por la lucha antigalicista en la segunda mitad del siglo, y dura buena parte del siglo XIX. El *purismo* surge del *casticismo*, pero es un concepto más restringido y polémico.

Hor egin bereizkuntzak eta horren ondorioek (dialektoetatik eskuzabal hartu hitzez, esaterako) badukete interesik gure XVIII. mendeko hiztegitzaren eta hizkuntz ideien inguruko eztabaidetan, noizbait azterketa patsadatsuagorik egin baledi, bederen; nolnahi ere, banago lanean zehar aipatu diren eta beren lanetan bil daitezkeen hainbat pasartek Etxeberri eta Larramendi Gili Gaya-ren jatorzaletasun (“casticismo”) horretan erraza-gokoz dituztela bestetan baino.

Garbizaletasunen bat, mailebu gordin eta premiagabeen aurkakoa eta hitz jator eta eskurakoien aldekoa besterik ez bada ere (cf. Lakarra 1985) izan zen, ordea, eta L aurretik euskal idazle landuen eta are hiztegitilerik arrunten artean ere. Garibairekin hasten eta Mogeekin oraindik jarraitzen zuen arren Bilboko euskara erdalduaren ospe gaiztoak; hara Mikole-tak bere hitz zerrendaren aurretik jarri zuena:

Pondremos aquí un vocabulario breve de los nombres que más exquisitos

son en nuestra lengua, porque hay muchos que con el mismo sonido y significación del romance se vascuencian, como “sermón” *sermoea*, “considerar” *consideradu*, etc. Esto es lo que más puede enseñar la teórica: la práctica es la que más obra en la demostración de nuestro idioma como en los demás, pero más en éste, etc.

Goian ikusi ditugu Harrieten gramatikako EF eta FE hiztegieta hitzberrien maiztasun eta eraketaz bikoiztasun markagarriak ere. Nabarmena da bigarren hiztegian lehendabizikoan Léclusek salatzen zituen (cf. Lakarra & Urgell 1988) gehiegizko erdarakadak ezabatu nahi izan direla, ordain jatorrak edo mailebu errotagoen bitartez. Kasuren batean euskara-frantsesean izanik dagoeneko euskal hitz garbia, mailebu gordina ezabatu egin da besterik gabe; beste batzuetan garbizaletasun bera islatzen zaigu; mailebuak desagertu ez arren, ezarri da besterik ere haien aldamenen bigarren hiztegian. H-en gramatikan 506-507 hutsegiteen zuzenbidearen aurretik erdiezkutaturik egileak ezarri zuen «Escualdunei gomendioa eta Abisua» hura ere aipatu dugu. Bertan, besteren artean, ez du ahazten prestatuturik zuen «liburu chumetto» bati propaganda apur bat egitea:

baita berce liburu bat bi partetan, lehenbicoa escuaratic verbo gaitz eta erreguelan ez diren batçuen khenceco, hala nola *nago*, *noha*, *darasat*, &c. horlaco haiñitz erreguela gabe dire, eta erreguelacoac dire *egoten naiz*, *goaten naiz*, *erasten dut*, &c. berce parte da escualdunec berce hitzcuncetatic hartuac dituzten hitcen khenceco, hala nola

<i>Intencionea</i>	<i>chedea</i>
<i>inclinacionea</i>	<i>pendura</i>
<i>inquietatcea</i>	<i>khechatcea</i>
<i>ingrata</i>	<i>esquergabea</i> , &c.

Lehenbicoac berce hitzcuncetatic dire eta berceac escuara dire.

Ohar daitekeenez, *pendura* eta *khechatcea* ere «escuara bait dire», Harrieten ez bide zen muturreko garbizaletasuna; Larramendi, ordea, ez zen horrenbesteraino ere iritsi.

8. Ondorioak

Lan honetan XVIII. mendera arteko hiztegiak lexiko berrikuntzaz aurkezten digun zenbait jakingarri miatu dugu.

§ 1.ean Landucci-ren hiztegia (A) eta euskara-islandiera (B) hiztegiek biltzen duten hitz altxor ezohizkoa eriden genezake, garaiko (eta inguru berezi bateko) egoera, teknika eta lanabesekin. Mailebuak ugari dira, eta horien artean baita lehen agerraldiak ere; frango dira euskararen historian errotu gabe gelditu direnak ere eta eskas, batean zein bestean, eratorpenez sortuak. § 2.ean ere antzekorik daku-sagu, Tresora (A) eta Mikoletarekin (B), hauetan elkarrizketak ere hiztegi berrikuntzarako baliatzen direlarik. Nolanahi ere, ardura berezia dugu lexikoaren aldaketaz eta sorkuntzaz *Tresora*-n eta mailebuen kopuru eta egokitasunaz *Modo breve*-an.

§ 3-4.etan Pouvreau eta Urteren hiztegiak laburtu dit mailebaketa eta hitz-eraketari dagokienez. P-ren hiztegia ez da “autoritateena” baizik eta –Alemanian Schottelius eta besteren antzo– jatorrizko zein mailebuzko oinarrien gainean eratutako hitz-familia bilduma. Berrikuntza portzentaiak (eratorpenaren bitartezkoak) handiak dira oso, eta ezin lepora dakizkioke *HLEH*-n aurretik lekukotasun erkagai gutxi izateari baizik eta –hiztegi aitzinean kokatu sormenari buruzko oharra adibide– berriazko borondateari. Urtek ere, jaioterrian

ikasi zituenez landa bestelakoak, frango mailebu ingelesetikoak, anitz berak sortu hitz berriak, kokatzen ditu bere hiztegieta. Bai batak eta bai besteak, beren idazkietan, beharren izarian, lexiko berri honen erabileraren lekukotasun anitz utzi digute.

§ 5.ean Martin Harrieten Gramatikako hiztegiak aztertzen dira. Eraketa berri ugari (batez ere frantses-euskara alderdian) eta mailebu bertakotu frango kausitzen dira. Aipu berezia merezi dute, alde batetik, gramatika barnean azaldu hitz berriak sortzeko atzizki zerrendak eta, bestetik, mailebu gordinegiak ezabatzeko saioek, isilak (euskara-frantses hiztegitik frantses-euskara bidean) zein aipatuki (liburu amaieran) burutuak. Berebiziko ga-

rrantzia dute ezaugarri guztiok euskal lexikografiaren historian Larramendik Harrietekiko duen zor larria ezagutu ondoren.

§ 6. eta 7.ean Larramendiren hizte-gigintzan mailebuek eta hitzberriek duten tokia zehazten da: bata eta bestea kultur proiektu baten erantzun orokorraren ataltzat agertzen zaizkigu, aipatuki "erdiko bidea" proposatzen digularik egileak, garbizalekeria agorretarik eta zabarkeria eta ustelketatik urrunduz batean, eta euskalki orotako aberastasunak erabili ondoren peitu diren hitz teknikoetara mugatuz, bestean. Batean zein bestean, Larramendi tradizio zaharrago baten par-taide dugu, Euskal Herriko aitzindari-zein gure mugetarik atetikoei so eginaz.

Bibliografia

- Acerro, I., (1985): "El *Diccionario latino-español* y el *Vocabulario español-latino* de Elio Antonio de Nebrija: análisis comparativo", *Anuario de lingüística* I, 11-25.
- Altuna, P., (1967): "Larramendiren iztegi berria", *Euskera* 12, 139-300.
- Anderson, J. D., (1972): *The development of the English-French, French-English Bilingual Dictionary: A Study in Comparative Lexicography*, Ph. D. diss., Baton Rouge, Louisiana State Univ. (Ann Arbor Univ. Microfilm).
- Azkarate, M., (1992): "Larramendiren hitz-eraketa", in Lakarra (arg.) 1992b, 207-219.
- Azkue, R. M., (1928): "Manuscritos vascos en Inglaterra", *Euskera* 9, 218-227.
- Bakker, P., G. Bilbao, N. G. H. Deen & J. I. Hualde, 1991, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, ASJU-ren gehigarriak, 23, Donostia 1991 (= ASJU 25/2. 315-467).
- Barber, Ch., (1976): *Early Modern English*, André Deutsch, London.
- Bilbao, G., (1992): "Pouvreuren hiztegi laukoitza", ASJU 26/2, 341-389.
- Bourland, C. B., (1974): "The *Spanish schoole-master* and the polyglot derivatives of Noel de Berlaimont's *vocabulaire*", *Revue Hispanique* 81, 283-318.
- Bray, L., (1988): "La lexicographie bilingue italien-allemand et allemand-italien au dix-septième siècle. L'exemple des dictionnaires de L. Hulsius et de M. Kramer" in Snell-Hornby, 199-206.
- Colón, G., & A.-J. Soberanas, (1979): "Estudio preliminar" in *Elio Antonio de Nebrija. Diccionario latino-español (Salamanca 1492)*, Puvill-editor, Bartzelona, 9-36.
- _____ & _____, (1985): *Panorama de la lexicografía catalana*, Encic. Cat., Bartzelona.
- Cooper, L., (1960): "Sebastián de Covarrubias: una de las fuentes principales del *Tesoro de las dos lenguas francesa y española (1616)* de César Oudin", *BH* 62/4, 367-397.
- _____, (1962): "El *Recueil* de Hornkens y los diccionarios de Palet y de Oudin", *NRFH* 16/3-4, 297-328.
- de Jongh, W. F. J., (1949): *Western languages manuals of the Renaissance*, The Univ. of New Mexico Press, Albuquerque.

- Dodgson, E. S., (1898): "The Biscayan grammar. Vocabulary and bilingual dialogues of Rafael Micoleta (Bilbao 1653)", *RLPhC* 31, 35-41.
- _____, (1901): "Quelques manuscrits basques biscayens", *RLPhC* 34, 85-101.
- Foulché-Delbosc, M. (= "Marcel Gauthier"), (1919): "Diálogos de antaño", *Revue Hispanique* 45, 34-238.
- Gallina, A., (1959): *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII*, Olschki, Firenze.
- García Macho, M. L., (1988): "Estudio comparativo entre dos ediciones del diccionario latino-español de Elio Antonio de Nebrija", in Ariza et al. (arg.) *Congreso de historia de la lengua española*. Madril, Arcos, 845-858.
- Geckeler, H. et alii, (1981) (arg.): *Logos semantikos. Studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu*, Gredos & Walter de Gruyter, Madril, New York, Berlin.
- Gili Gaya, S., (1960): *Tesoro lexicográfico (1492-1726)*. I, A-E, C.S.I.C., Madril.
- _____, (1963): *La lexicografía académica del siglo XVIII*, Cuadernos de la Catedra Feijoo 14, Univ. de Oviedo, Oviedo.
- Guerrero, G., (1988): *El léxico en el Diccionario (1492) y en el Vocabulario (¿1495?) de Nebrija*, Doktorego tesia, Málagako Unibertsitatea. Mikrofitxetan argitaratua.
- _____, (1990): "Nebrija, autoridad en el Tesoro de Covarrubias", *RFE* 70. 133-141.
- Hartmann, R. R. K. (arg.), (1986): *The History of Lexicography. Papers from the Dictionary Research Centre Seminar at Exeter, March 1986*, Benjamins, Amsterdam.
- _____, (arg.), (1989): *Lexicographer and their works*, Univ. of Exeter.
- Hausmann, F. J., (1988): "Les dictionnaires bilingues italien-allemand / allemand-italien au dix-huitième siècle" in Snell-Hornby, 207-216
- Hayashi, T., (1978): *The theory of English lexicography, 1530-1791*, Benjamins, Amsterdam.
- Hualde, J. I., (1984): "Icelandic Basque pidgin". [Orain *ASJU* 24: 2, 1990]
- Ibar (=J. Mocoeroa), (1935): *Genio y Lengua*, Tolosa.
- Jones, W. J., (1991): "Lingua teutonum victrix? Landmarks in German lexicography", *HEL* 13: 2, 131-152.
- Kerejeta, Mª J., (1991): "Oihenart Silvain Pouvreauren hiztegian", *ASJU* 25/3, 865-899.
- Kibbee, D. A., (1986): "The Humanist period in Renaissance bilingual lexicography" in Hartmann (arg.), 1986, 137-146.
- Lakarra, J. A., (1984): *Euskal Thesauruserako Gaiak: Hegoaldeko Testuak (1700-1745)*, tesina argitaragabea, EHU-Gasteiz.
- _____, (1985): "Larramendiren hiztegitzaren inguruan", *ASJU* 19/1, 9-50.
- _____, (1988): "Testukritikaz: I. Stemmarantz" in id, (arg.), *Hiztegiak eta testuak*, EHU-ren Argitarapen Zerbitzua, Bilbo.
- _____, (1991): "Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi", in id, (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, (ASJU-ren gehigarriak, 14), Donostia, 217-258.
- _____, (1992a): "Larramendirekin aurreko hiztegitzaren historiaz: aztergai eta gogoeta", in Lakarra (arg.), 1992b, 279-312.
- _____, (1992b) (arg.): *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoaingo Udala et alii, Andoain.
- _____, (1993): *XVIII. mendeko hiztegitzaren etorkiez*. Doktorego tesi argitaragabea. EHU-Gasteiz.
- _____, (1994a): *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, "ASJU-ren Gehigarriak", Donostia.
- _____, (1994b): "Euskal hiztegitzaren historiarako: II. Gogoetak Urteren hiztegitzaz", *ASJU* 28:3, 871-884.
- _____, (1994c): "Euskal hiztegitzaren historiarako: III. Urteren Gramatikako hiztegiak", *ASJU* 28:3, 885-914.
- _____, (1995a): "Gogoetak Pouvreauren hiztegiez eta hiztegitzaren historiaz", ASJU-n argitaratzeko lana.

- _____, (1995b): “*Hirur lengoaietan tresora: hiztegitza historia eta tipologia*”, ASJU-n argitaratzeko lana.
- _____, (1995c): “Landucci Larramendiren hiztegia”, argitaragabea.
- _____, (1996a): “Iturrien erabilera eta tamaina zehaztuaz: *E eta RS*”, *Uztaro* 16, 21-55.
- _____, (1996b): “Etxeberri eta Larramendi hiztegitzaz”, eskuizkribua.
- _____, (1996c): “Hegoaldeko lexikoaren historiaz”, eskuizkribua.
- _____, (1996d): “Iparraldeko lexikoaren historiaz oharrak”, eskuizkribua.
- _____, (1996e): “Lexikoaz eta gramatikaz”, eskuizkribua.
- _____, (1996f): *Refranes y Sentencias (1596): Ikerketak eta edizioa*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, (prestatzen-a): *Sbarbi-Urquijo hiztegia*.
- _____, (prestatzen-b): “Arakistainen eraskinak”.
- Larramendi, M., (1729): *De la antigüedad y universalidad del bascuense en España*, Salamanca.
- _____, (1745): *Diccionario trilingüe*, Donostia.
- _____, (1967): *Diccionario vasco-castellano*, P. Altunaren arg., *Euskera* 12, 139-300.
- Lépinette, B., (1989): “Contribution à l’étude du *Tesoro* de Sebastián de Covarrubias (1611)”, *HL* 16/3, 257-310.
- _____, (1991): “Etude du *Tesoro de las dos lenguas* (Paris 1607) de César Oudin”, *Iberoromania* 33, 28-58.
- _____, (1992): “La postériorité lexicographique de Nebrija. Les *Vocabularius Nebrissensis* latin-français (1511-1541)”, *HL* 19: 2/3, 227-260.
- Lope Blanch, J. M., (1990): *Estudios de historia lingüística hispánica*, Arco, Madril.
- Mayoral, J. A., (1988): “Creatividad léxica y lengua poética” in Ariza (arg.), *Congreso sobre historia de la lengua española*, Arcos, Madril.
- Merrilees, B., (1988): “The Latin-French dictionarius of Firmin Le Ver (1420-1440)” in Snell-Hornby (arg.), 181-188.
- Mitxelena, K., (1958): “Introducción [Landucci-ren hiztegiari]” *SHLV* II, 762-82.
- _____, (1959): “La obra del P. Manuel de Larramendi (1690-1766)”, *SHLV* II, 900-912.
- _____, (1960): *Historia de la literatura vasca*, Madril. 2. arg., Donostia 1988.
- _____, (1961): “Euskal iztegitzileak XVII-XVIIIgarren mendeetan”, *SHLVI*, 361-372.
- _____, (1970): *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbo.
- _____, (1983): “Mendiburu eta Larramendi”, *Euskera* 28, 19-23. [Orain *SHLV* II, 912-915].
- _____, (1984): “Aurkezpena” in Sarasola 1984, 11-23. [Orain *SHLVI*, 349-360].
- _____, (1988): *Sobre historia de la lengua vasca*, J. A. Lakarra (arg.), ASJU-ren Gehigarriak 10, Donostia, 2 lib.
- Osselton, N. E., (1973): *The Dumb linguists. A study of the earliest English and Dutch dictionaries*, Leiden & Oxford University Press.
- _____, (1990): “Distorting the linguistic record: secondary documentation in the “Oxford English Dictionary” in Hullen (arg.), 183-193.
- Pagola, I., (1984): “Neologismos en los Juegos Florales”, *ASJU* 18: 1, 53-160.
- _____, (1987): *Neologismos en la obra de Sabino Arana*. Doktorego tesi argitaragabea, Gasteiz.
- Quemada, B., (1968): *Les dictionnaires du français moderne (1539-1863)*, Didier, Paris.
- Salmon, V., (1979): *The study of language in 17th Century England*, Benjamins, Amsterdam.
- Sánchez Regueira, I., (1982): “César et Antoine Oudin: étude comparative des éditions de son *Thrésor* et son importance dans le domaine de la lexicographie”, *Verba* 9, 329-40.
- Sarasola, I., (1980): *Materiales para un thesaurus de la lengua vasca*, tesi argitaragabea, Bartzelona.
- _____, (1984hh): *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*, GAK, Donostia.
- _____, (1986): “Larramendiren eraginaz eta”, *ASJU* 20/1, 203-215.

- Sauvageot, A., (1971): *L'édification de la langue hongroise*, Klincksieck, Paris.
- _____, (1973): *L'élaboration de la langue finnoise*, Klincksieck, Paris.
- Schäfer, J., (1970): "The hard word dictionaries: a re-assessment", *Leeds Studies in English* 4, 31-48.
- Seco, M., (1987): *Estudios de lexicografía española*, Paraninfo, Madril.
- Snell-Hornby, M., (1986): "The bilingual dictionary. Victim of its own tradition", in Hartmann (arg.), 207-218.
- Stankiewicz, E., (1981): "The genius" of language in sixteenth century linguistics" in Geckeler (arg.), 177-189.
- Starnes, T. de W. & G. E. Noyes, (1946): *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson 1604-1755*, Berrarg. G. Stein-en sarrerarekin, Benjamins, Amsterdam 1990.
- Stein, G., (1985): *The English dictionary before Cawdrey*, Niemeyer, Tübingen.
- _____, (1986): "Sixteenth-century english-vernacular dictionaries", in Hartmann (arg.), 219hh.
- Steiner, R. J., (1970): *Two centuries od Spanish and English Bilingual Lexicography 1590-1800*, The Hague, Mouton.
- _____, (1986): "The three-century recension in Spanish and English lexicography", in Hartmann (arg.), 1986, 229-239.
- Tovar, A., (1980): *Mitología e ideología sobre la lengua vasca*, Alianza Ed., Madril.
- Urgell, B., (1985): "Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*", *ASJU* 19: 1, 65-117.
- _____, (1987): "Hiztegi aldaketak Añibarroren *Esku-liburua*-n" *ASJU* 21: 2.
- _____, (1988): "Añibarroren hiztegiak", eskuizkribu argitaragabea.
- _____, (1992): "Martin Harriet Añibarrorengan", *ASJU* 26/1. 221-258.
- _____, (prestatzen): Doktorego tesia, EHU.
- Urkizu, P., (arg.), (1971): "Tresora hirur linguayetakua Frantzesa, Española eta Heskua", *ASJU* 5, 175-191.
- _____, (1989): *Pierre D'Urteren hiztegia*, EUTG, Donostia, 2 lib.
- Urquijo, J., (1907): *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712)*, Paris. Berrarg. faksim. *RIEV* 28, Bilbo, 1976.
- Verdonk, R. A., (1979): "Contribución al estudio de la lexicografía española en Flandes en el siglo XVII (1595-1707)", *BRAE* 59, 289-369.
- Villabaso, C., (1913): "El doctor Rafael Micoleta", *RIEV* 7, 568-569.
- Vinson, J., (1881): "Les premiers grammairiens basques. Notes de Sylvain Pouvreau", *RLPhC* 14, 109-119.
- _____, (1891-97): *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, Berrarg. faksim. Urquijoren oharrekin (*ASJU*-ren gehigarriak, 9), Donostia, 1984.
- _____, (1892): *Les petites oeuvres de Silvain Pouvreau*, Chalon-sur-Sâone. Berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1978.
- _____, (1893): "Les manuscrits basques de Pierre d'Urte, de Saint Jean de Luz", *RLPhC* 26, 255-269.
- _____, (1910): "Le vocabulaire de Pouvreau", *RIEV* 4, 139-141.
- Zelaieta, A., (1988): "Rafael Micoleta Çamudio. *Modo breue de aprender la lengua vizcayna*", *Cuadernos de Sección. Hizkuntza eta literatura* 7, 133-214.